Национальная библиотека
Республика Тыва им. А.С. Пушкина
АФИИ

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 25 (16799)

2004 чылдың ФЕВРАЛЬ 19, четверг

Номерни парлалгаже дужааганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 19.00. Садар өртээ 3 рубль.

МОСКВА ХООРАЙНЫҢ МЭРИ Ю.М.ЛУЖКОВКА

Хүндүлүг Юрий Михайлович!

Москваның Трансвааль-паркка болган халапты хөй националдыг тыва чон улуг кажыыдал-биле дыңнадывыс.

Тыва Республиканың бүгү чонунуң өмүнээзинден өлген кижилериң өг-бүлелеринге, качыгдаан бүгү улуска ханы кажыыдалды илередирин чөпшээреп көрүңер.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.ООРЖАК.

Чылыы-биле сактып чоруур

Бо хүннерде республикада билдингир культура ажылдакчызы Батый Кенеш 60 харлаан юбилейин демдеглеп турар. Ол хөй-хөй солун, чараш ырларны чогааткан болгаш оларны боду ырлап, чонга нептередир талазы-биле хөй чүүлдерни кылган. Юбилярга Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш. Д. Ооржак байыр чедирип, дараазында чылыг сөстерни аңаа дамчыткан:

"Хүндүлүг Батый Монгушевич! Онзагай юбилейни демдеглеп турар Силерге изиг байырым чедирип тур мен. Ава-ачаларның ачызында ыры, аялга деп чүүлдерни бичиңерден шиңгээдип алгаш, бүдүн Тывага билдингир ыраажы, хөгжүмчү апарган болгай силер. Төрээн сууруңар, кожуунуңар адын республика көрүлделеринге та чеже удаа камгалаан силер. Ыры сөстери, аялгалар чогаадырыңар база дендии болгай.

Уран чүүлден аңгыда, спортка хандыкшылыңарның тевиибиле Тывага самбо хүрештиң эгезин салып, ооң бирги чемпионадын организастап эрттиргениңерни утпаан бис. "Хүреш" агиткультбригаданы тургускаш, республиканың кожуун-суурларын эргип-кезип, уран талантыңарны чонга бараалгадып чорааныңарны чонуңар чылыыбиле сактып чоруур.

Тыванын уран чүүлүн, спорт, культуразын сайзырадырынга Силериң киирген үлүг-хууңар дыка улуг. Силериң культурага киирген үлүүңерни күрүне бедиибиле үнелеп, Россияның болгаш Тыванын культуразының алдарлыг ажылдакчызы деп аттарны тывыскан. Идепкейлиг амыдыралчы туруштуг болгаш Тыванын композиторлар, чогаалчылар эвилелдериниң база Россияның журналистер эвилелиниң кежигүнү болгай силер.

Хүндүлүг Батый Монгушевич! Төрүттүнген хүнүңер-биле чүректиң ханызындан байырым чедирбишаан, Силерге болгаш өг-бүлеңерге, чоок кижилериңерге аас-кежикти, кан кадыкты, буянчолду күзедим. Бүгү-ле чүүлдерге чедиишкинниг болуңар!"

Улуг Хуралдың Төлээлекчилер палатазында

БЮДЖЕТ ХООЙЛУЗУН ЧҮҮЛДҮГЗҮНГЕН

ТР-ниң Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының он бирги хуралы февраль 17-де болуп эрткен. Орта он чеди айтырыгны чугаалашкан.

"2004 чылда ТР-ниң социал-экономиктиг-хөгжүлдезиниң баш бурунгаар тодарадылгазының дугайында" илеткелди ТР-ниң Экономика сайыдының хүлээлгезин күүседип турар С.Н.Сапова хуралга кылган. 2003 чылда республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң бердинген даалгалары багай эвес күүсеттингенин ол депутаттарга дыңнаткаш, 2004 чылда боттандырар ажылхеректиң сан-чурагайларынга доктааган. Девискээрниң ниити продуктузу — 15,2 хуу, үлетпүрнүң — 17,6, көдээ ажыл-агыйның—10,3 хуу өзерин, инвестицияның хемчээли 850 млн. рубльге тодараттынганын чугаалаан.

Төлээлекчилер палатазының комитет даргазы Р.М. Соян сөс алгаш, бо айтырыгны комитеттерге хынамчалыг сайгаргаш, чүүлдүгзүнгенин дыңнаткаш, деткиирин депутаттардан дилээн.

Чугаалашкан айтырыг талазы-биле доктаалды хурал хүлээп алган, ында документини чүүлдүгзүнгенин, Чазак Даргазы ат салыры-биле ону чорударын айыткан.

"2004 чылда ТР-ниң республика бюджединиң дугайында" ТР-ниң Хоойлузунуң талазы-биле илеткелди Төлээлекчилер палатазының комитет даргазы М.К. Доржукай кылган. Республиканың кол саң-хөө документизин комитеттерге чугаалашкаш, түңнелдерни үндүргенин, чүүлдүгзүнүп көргенин дыңнаткан. Инвестиция программазын ажылдап кылыры элээн берге болган, ону шиитпирлеп шыдаан. Ынчангаш ону деткиирин саналдаан.

Республикада ажылдап турар ветеринар ажылдакчыларны кандыг чылдагаан-биле бюджетте киирбейн барганын, экономиканың кол адыры көдээ ажыл-агыйны хөгжүдеринге чүге бюджетте эвээш акшаны тускайлаанын комитет даргазы С.Х.Монгуш айтырган. "Бо болза федералдыг өнчүге хамааржыр организация, бо айтырыгны шиитпирлээри-биле төпте чугаалажып турар" деп, ТР-ниң саңхөө сайыды Р.С. Баян харыылаан. "Бюджетте көдээ ажылагыйны хөгжүдеринге 180 млн. рубль көрдүнген, ол ниити бюджеттиң 5-6 хуузун ээлеп турар, багай эвес көргүзүг" деп, ТР-ниң Чазак Даргазының оралакчызы В.И.Лавриненко тайылбырлаан.

Санал берген депутаттар бюджет дугайында Хоойлуну чүүлдүгзүнген.

Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазынга хүлээп алган "2004 чылда республика бюджединиң дугайында" Хоойлуну Төлээлекчилер палатазының хуралы чугаалашкаш, ону чүүлдүгзүнүп деткээн доктаалды хүлээп алган.

ТР-ниң Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының Даргазы Д.К-Х. Ооржак сөс алгаш, Тыванын кол саң-хөө Хоойлузу бир демниг кады ажылдажылганың түңнелинде хүлээп алдынган, ону сайгарып кылырынга идепкейлиг киришкен Чазак кежигүннеринге өөрүп четтиргенин илереткен.

Бюджетке хамаарышкан айтырыгларны шиитпирлээринге бот-боттарын билчип, чаңгыс аай турушту илереткени дээш депутаттарга улуу-биле четтиргенин ТР-ниң Чазак Даргазының бирги оралакчызы А.В. Брокерт чугаазынга айыткан. Бо чугула документини амыдыралга боттандырар дээш болдунар-ла хемчегларни ап, демнежип ажылдаарын ол чугулага көрген.

Хүн чурумунда кирген өскедаа айтырыгларны хуралга чугаалашкаш, чогуур доктаалдарны хүлээп алган.

Таан-оол ХЕРТЕК.

АВТОРЛАРНЫҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ!

Чагааларны 5 арындан ашпас кылдыр парлаар.

Авторлар фамилиязын, адын, адазының адын, ажылдап турар черин, албан-дужаалын, ажылдаар черинде база чурттап турар бажыңында телефоннарын айтыр.

Почта индекизин, бажыңыңар адрезин, паспортта медээлерни: сериязы, дугаары, коду (кая, кажан бергенин), кажан, кая киир бижиткенил (хүнү, айы, чылы), төрүттүнген хүнүңерни (хүнү, айы, чылы), кая төрүттүнгениңерни (суму, кожуун) айтыр.

Пенсия фондузунда камгаладылга херечилелиниң дугаарын, а ол ышкаш үндүрүг төлекчизиниң хууда дугаарын (ИНН) чурттап турар чериңерниң аайы-биле үндүрүг черлеринден кылдыртып алырын утпаңар.

Үстүнде айыткан медээлерни айытпаан авторларга гонорар санавас. Бо медээлерни ТР-ниң Пенсия фондузунче, Кызыл хоорайның үндүрүг инспекциязынче бээринге хереглеп турар.

Тыва Республиканың Черге болгаш өнчүге хамаарылгалар яамызы "Кызыл хоорайның Южный микрорайонунда чунар-бажың-сауна, хеп чуур чер" объектизиниң тудуу доозулганы-биле ону хандырар болгаш ажыглалын чорудар юридиктиг албан черлеринге болгаш хуу кижилерниң аразынга конкурсту 2004 чылдың март 19-та эрттирер.

Ол объектини ажыглаарының талазы-биле саналын киирген болгаш үезинде билдириишкинин киирген юридиктиг албан черлери болгаш хуу кижилер конкурска киржир эргелиг.

Конкурстуң негелдези-биле Тыва Республиканың Черге болгаш өнчүге хамаарылгалар яамызынга кээп таныжып ап болур. Турар чери: Кызыл хоорай, Московская, 2а, кабинет 105, 109.

Чагыгларны үстүнде айыттынган адреске 2004 чылдың март 18-ке чедир хүлээп алыр.

Тайылбыр бээр телефоннар: 5-40-31, 1-11-90, 1-11-93.

Редакцияга ужуражылгалар

НҮГҮЛДЕ НҮҮР ЧОК

Чоокта чаа бистиң корреспондентивис Тыванын хоочун юристериниң бирээзи Ч.Т. Донгак-биле ужурашкан. Ол Свердловскиниң юридиктиг институдун дооскан. Юстицияның полковниги. Эки ажылы дээш орден-медальдар-биле шаңнаткан. Оларның чамдыызы бо: "Төрээн чуртунуң мурнунга ачы-хавыяазы дээш" орденниң ийиги чергезиниң медалы, "Иштики херектер шугумунга үре-түңнелдиг ажылы дээш" медальдың бир, ийи, үш дугаар чергелери, Россия Федерациязының Иштики херектер яамызының тергиини демдээ база "Күш-ажылдың хоочуну" медаль. 2003 чылда чаа шаңналдар немешкен: "Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы" хүндүлүг ат база Иштики херектер яамызының юбилейлиг медалы.

— Силерни Тывада кашла борбак херээжен полковниктерниң бирээзи деп билир бис. Юридиктиг ажылга кайы хире үр ажылдадыңар, Чодураа Түметеевна?

— Бодум хуумда геолог болуксап чораан мен. Ынчалза-даа школаны дооскаш, Свердловскиниң юридиктиг институдунче кирип алдым. Иштики херектерге 28 чыл ажылдаан мен. Ажыл берге. Шынчы, эрес-дидим улус милицияга ажылдаар болза эки. Кортуксумаар кижи аңаа ажылдаары берге. Тывада херээжен полковниктер дөрт кижи бис. Менден аңгыда Нина Анатольевна Воробьева, Раиса Дмитриевна Нугис, Любовь Александровна Черногривова олар бар. Эрткен чылдан бээр Тыванын Чазак Даргазының судтар-биле ажылдаар бүрүн эргелиг төлээзи бооп ажылдай бердим. Бир янзы политика-биле холбаалыг, харыысалгазы кончуг улуг ажыл.

— Чамдык солун, сеткүүлдерде улуг-даа даргаларывысты, бөдүүн-даа ажылдакчыларны бо-ла дорамчылап бижип каан болур-дур. Бо талазы-биле чүнү бодап турар силер?

— Үндезин-барымдаа чок черге, шынзыдыптар фактылар чокта кандыг-даа кижини – албан-дужаал эдилээн даргабошканы-даа, анаа бөдүүн карачал-даа кижини массалыг информация чепсектеринге карартыр бижиири шын эвес. Чурттуң Конституциязы хамааты кижиниң ат-алдарын, эргелерин камгалап турар. Ынчалзажок чурттагавыста нарын, хөлегеленчек айтырыглар-ла хөй болгай: аныяктарның ортузунда ажыл чок чорук, арагалаашкын, ыланғыя херээжен чонувус аразында, оор-сук, наркомания дээш, оондаа өске. Бо бүгү чүүлдерни, ажылдың ук адырынга хожу-

(Уланчызы 4-кү арыында).

УЛУУ-БИЛЕ ЧЕТТИРДИВИС!

Бистер, кезек Кызыл хоорайның чурттакчылары, 2003 чылдың ак хой чылында дыка улуг өөрүшкүлүг болдувус. Чүге дээрге чаа чурттаар квартираларга чединдивис. Ынчангаш чонну чуртталга шөлү-биле хандырар дээш кызып ажылдап турар ТР-ниң Чазааңга, ооң Даргазы Ш.Д. Ооржакка четтиргенивис илередип тур бис.

Чүгле бис эвес, чоокку чылдарда дыка-ла хөй аныяктар чаа бажыңнардан квартираларны алгылаан. Бажының кырында чаагайжыды туттунган крышалыг, квартиралыг болуру кижилерге улуг аас-кежик болгай. Бис, Кызыл хоорайның бир дугаар микрорайонунуң АЧК бажыңының хөй санныг чурттакчылары, ТР-ниң Чазааның чагаа болгаш чоннуң хомудалдарын сайгарар килдизиниң эргелекчизи Капитолина Белековна Ооржактың ажылын үнелеп, аңаа четтиргенивисти база илередир-дир бис. Ол даанган ажылынга негелделиг, кызымак, шынчы ак сеткили-биле чонга бараан болуп турарын бо чылды өттүр көрүп келдивис. Хөй чылдар иштинде бажың ээлчээнге турган аарыг инвалид кижилер ооң дузазын дыка ап келгеннер. Бис бажың айтырыы дээш дыкала хөй даргаларже кирип, оларның тоомча чок аажызын

ЧАГААЛАР АРАЗЫНДАН

көрүп келдивис. Капитолина Белековна ындыг эвес болган. Ол келген кижилерге ыяап-ла кандыг-бир дузаны көргүзер. Ынчангаш ТР-ниң Чазааның Даргазы Ш.Д. Ооржакка база К.Б. Ооржакка, бажың үлээр комиссияның кежигүннеринге чүрээвистиң ханызындан четтиргенивисти илередип, черге чедир мөгейип, кан дег кадыкшылды, ажыл-ижинге улуг-улуг чедиишкиннерни күзеп тур бис.

Артыш МОНГУШ, Очур ОНДАР болгаш 40 кижи ат салган.

Унген материалга хамаарыштыр

2004 чылдың февраль 14-те № 21 (16795) «Шын» солунда «Кунгуртугдан» деп эгелиг Болат-оол Будуптуң «Чырыывыс чок» дээн материалынга харыы:

Автор бодунуң материалынга «Чырык кыппастаандан бээр үш ай ажып турар. Мооң мурнунда база ай-айы-биле чырык кыппайн баар таварылгалар тургулаан, ынчалза-даа сөөлгү үеде янзы-бүрү чылдагааннар ужурунда электрилиг чырык кыппайн баар таварылгалар көвүдээн» деп бижээн.

Херек кырында Кунгуртугда электи чырыы үш ай ажыр кыппайн турары шынга дүүшпейн турар. 2003 чылдың ноябрь айның төнчүзүнде 200 киловаттың электростанциязы техниктиг байдал-биле үрелгени-биле чамдык хүннерде чырык кыппайн турганы шын. Ону септеп кылыры-биле Кызылдың «Тыва-коммунэнерго» черинден специалистер ооң үрелген чылдагаанын тып, ховар артык кезектер тывылбазындан бичии саадаан.

Кожуун чагыргазы бо байдалдан уштунарының аргазын дилеп, ол-ла дораан бо чылын чагырганың бодунуң садып алганы эмнелгениң, школаның дизельдерин ажылдадып, суурнуң адаккы болгаш үстүкү талазын чырыдып турар. Моон мурнунда ай-айы-биле электри чырыы кыппайн баар таварылгалар шуут турбаан дээрзин шынга дүүшпейн турарын бадыткап харыыны бердивис.

ТЕРЕ-ХӨЛ КОЖУУННУҢ ЧАГЫРГАЗЫ.

СОҢГУЛДА ХООЙЛУЖУДУЛГАЗЫН ХАЖЫТКАН

Эрткен улуг-хүнде Бии-Хем кожуунну төвү Туран хоорайның чагырга даргазының соңгулдаларының ийиги чадазы болуп эрткен.

Бадылаашкынга соңгукчуларның 38 хуузу киришкен, олар ийи кандидатураның – хоорайның Төлээлекчилер хуралының даргазы Виктор Иконников биле Туран хоорайның АТБ-зиниң удуртукчузу Виктор Титовтуң аразынга шилилгезин кылганнар.

Удурланыкчызын бичии-ле мурнаан В.Титов тиилээн. Ол соңгукчуларның 47,8 хуу бадылаашкынын алган, а В. Иконников – 46, 1 хуу.

Соңгулдалар бо удаада база чаргы-чаалы чок эртпээн. Кандидат Виктор Иконниковтуң соңгулда хоойлужудулгазын хажытканы илереттинген: ол бодунуң хууда автомашиназынга соңгукчуларны соңгулда участоктарынга чедирип турган. Ол дугайында медээни муниципалдыг соңгулда комиссиязынга, кожуунну иштики херектер килдизинге болгаш прокуратурага дыңнаткан.

Мерген ОНДАР.

КЕЖЕГЕЛИГ «АЛАШЧЫЛАР»

Улусчу чогаадылга бажыңынга улустуң аас чогаалының «Алаш» бөлүү бирги аян көргүзүү-биле көрүкчүлерни өөрткен.

Хемчиктиң бажында кара суглуг, кадыргыларлыг хемниң ады-биле адаттынган «Алаш» бөлүү тургустунгандан бээр 5 чыл болуп турар. Ооң аныяк ойнакчылары хөй удаа концерттерге киржип, республика болгаш делегей чергелиг мөөрейлериң каш дакпыр дээди шаңналдарын ап келген. Бөлүктүң удуртукчузу — Россияның алдарлыг артизи, ТР-ниң Улустуң хөөмейжизи Конгар-оол Ондар.

Дооза-ла кара-кара кежегелерлиг «Алаш» бөлүүнүң оолдарының үжү бөгүнде Кызылдың уран чүүл училищезиниң 3-кү курузунда өөренип турар, ийизи эрткен чылын дооскан. Доозукчуларның бирээзи — Аян-оол Сам бо өөредилге чылында Москваның күрүне университединче өөренип кирип алган. Ол дыштанылга үезинде чаныпкээп, өөрү-биле концертте киржип турары бо. Тыва национал хөгжүм херекселдериниң барык доозазынга ойнаар, сыгыртыр, хөөмейлээр, ырлаар, каргыраалаар онзагай салымчаяанныг бо оолдарның ийизи 15 дугаар школа биле Межегей школазында бичии чаштар өөредип ажылдап база турар.

Бистиң корр.

Күрдумада

ЭДИЛГЕНИ КИИРГЕН

«Россия Федерациязының Кеземче хоойлузунуң 21 эгезинге немелделер киирер дугайында» (мал оорлааны дээш кеземче харыысалгазын доктаадыр дугайында) № 323320-3 федералдыг Хоойлунуң төлевилелинге эдилге киирер айтырыгны палатаның депутаттары Күрдумага чугаалашкан.

Хоойлунуң бо төлевилелин Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазы киирген. Айтырыгны чугаалажып турар үеде кол илеткелди РФ-тиң Федералдыг Хуралының Күрүне Думазының Негелде, кеземче, арбитраж болгаш чорудуушкун комитединиң даргазы П.В. Крашенинников кылган, эдеринчи илеткелди ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутады В.М. Бартна-Сады кылыр тургаш, билдинмес чылдагаан-биле келбээн.

Күрдуманың хөй санныг депутаттары хоойлу төлевилелинге бо эдилгени деткээн. Олар болза: Ч.Ч-Д.Ондар, В.В. Володин, В.В. Климов, А.Ф. Кнорр, А.Х. Лигачев, М.Ч. Залиханов, Г.В. Кулик болгаш өскелер-даа. Депутаттар фракцияларындан РФКП-ниң 52 депутадының 42-зи азы 80 хуузу, РЛДП-ниң 36 депутады 100 хуу, "Родина" фракцияның 38 депутадындан 9 кижи азы 23 хуузу ол төлевилел дээш бадылаашкыннарын берген. "Чаңгыс эптиг Россиядан»164 депутат бадылаваан, 135-и удур бадылаан, төлевилелди хүлээп алыр дээш 7 депутат азы 3,3 хуузу бадылаан. Депутат каттыжыышкыннарында кирбейн турар депутаттар хоойлу төлевилелин база хүлээп албаан.

РФ-тиң Президентизиниң болгаш Чазааның төлээлери хоойлу төлевилелин база чөпсүнмээн.Ынчангаш бо хоойлу төлевилелин катап киирерин РФ-тиң Президентизи В.В. Путин болгаш «Чаңгыс эптиг Россия» фракциязы-биле баш удур дугуржуп чугаалажыры арткан.

Боттуң инф.

ЧЫЛДЫ ТҮҢНЭЭН

Эрткен четвергте ТР-ниң Чазааның Даргазы Ш.Д. Ооржак чыл түңнелин чугаалашкан республика прокуратуразының ажылдакчыларының коллегия хуралының ажылынга киришкен.

Республиканың прокуратура ажылдакчылары кем-херек үүлгедиишкиннери-биле демиселди күштелдирер талазы-биле боттуг ажылдарны чорутканын федералдыг кол инспектор Виктор Чернышев дыңнаткан. Ынчалзадаа республика прокурору К.Кудряевтиң демдеглээни-биле алырга, эрткен чылын ооң мурнундагы чылдаазындан 7,6 муң хөй херекти үүлгеткен азы 2002 чылдаазындан 1,2 катап херекти хөйнү үүлгеткен. Ш.Д. Ооржак бодунуң чугаазынга «адрестер» дамчыштыр арага садар чоруктар-биле демиселди күштелдирерин кожууннар прокурорларындан негээн. Статистика медээзин езугаар алырга, республикада аар кем-херек үүлгедиишкиннериниң, ооң иштинде өлүрүүшкүннериниң 77 хуузу арагалаашкын түңнелинде болуп турар. Прокуратура специалистериниң мергежилин бедидери-биле ТР-ниң Чазааның кадрларны эде белеткээр болгаш оларның мергежилин бедидер талазы-биле Тыванның күрүне институдунуң бажыңын берип болурун Ш.Ооржак дыңнаткан.

МАКТАП-ШАҢНААН

Эрткен субботада Улусчу чогаадылга бажыңының концерт залынга Аныяк көрүкчүлер театрының чогаадыкчы коллективин, ТКУ-нуң хол-бөмбүкчүлер командазын, аныяк шүлүкчүлер Олеся Кууларны болгаш Тайгана Очурну, ады-сураа алгаан ыраажылар Аяс Данзырынны болгаш Демир-оол Кежиктигни алдаржыдып, шаңнап-мактаарының езулалы эрткен.

Аныяк көрүкчүлер театрының коллективи бо чылдың январь 7-де Сочи хоорайга эрткен тоолдар ыдар россий чергелиг фестивальга бирги чергениң диплому-биле шаңнаткан. ТР-ниң Чазаа ук коллективти ыңай-бээр чер баарынга эптиг «Газель» машина-биле шаңнаан.

О.Куулар болгаш Т.Очур тыва поэзияга чырык сылдыстар бооп, чогаадыкчы ажылдары-биле бисти өөртүп чоруурлар.Тайгана «Шын» солун-биле сырый харылзажып, журналистикага күжүн база шенеп эгелээн.

ТКУ-нуң хол-бөмбүкчүлер командазы Сибирьниң дээди өөредилга черлериниң аразынга маргылдааларга, ТР-ниң Президентизиниң Кубогу дээш маргылдааларга тиилекчи бооп келген.Команданың ойнакчы бүрүзүн 5-5 муң рубль-биле шаңнаан.

Аяс Данзырын — Даг-Алтайга эрткен делегей чергелиг «Алдын тайга» фестивальдың Гран-при шаңналын, а Демир-оол Кежиктиг—«Алдын элезинниң үнү» деп эрткен чылын июльда эрткен моол ырыларның республика конкурузунга тиилээн. "Тыва Республиканың алдарлыг артизи» хүндүлүг атты А.Данзырынга, «Тыва Республиканың Улустуң артизи» хүндүлүг атты Демир-оол Кежиктигге байырлыг байдалга тывыскан.

А.ХОМУШКУ.

Туран хоорайның муниципалдыг соңгулда комиссиязының кежигүнүнүң хүлээлгелеринден хостаар дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ СОҢГУЛДА КОМИССИЯЗЫНЫҢ ДОКТААЛЫ

2004 чылдың февраль 16 № 38/127-4

Кызыл хоорай

«Россия Федерациязының хамаатыларының соңгулда эргелериниң кол магадылалдарының болгаш референдумга киржир эргелер дугайында» Федералдыг хоойлунуң 29 чүүлүнүң 6 пунктузунуң адаанда «а» пунктузунга дүүштүр Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының **доктаадыры болза:**

1.Туран хоорайның муниципалдыг соңгулда комиссиязының кежигүнүнүң хүлээлгелеринден бадылаар эргелиг Александр Константинович Фроловту хостаар.

2.Бо доктаалды республиканың «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарынга парлаар.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының даргазы Ш.Ч. МОНГУШ.
Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының секретары Л.Ы. КАРА-САЛ.

ДЫҢНАДЫГ

Туран хоорайның муниципалдыг соңгулда комиссиязының кежигүнүнүң бүрүн эргелериниң хуусаа бетинде соксааны-биле холбаштыр Россияның Күрүне Думазында, Тыва Республиканың Улуг Хуралының палаталарында, Туран хоорайның тус чер бот-башкарылгазының төлээлекчи органында депутаттар мандаттарының хуваалдазынче кирген кандидаттарның даңзыларын идип үндүрген политиктиг партияларга, соңгулда блоктарынга, хөй-ниити каттыжыышкыннарынга, соңгукчуларның албан хаап, ажылдап, өөренип, чурттап турар черлериниң аайы-биле оларга Туран хоорайның муниципалдыг соңгулда комиссиязының составының кезиин томуйлаар талазы-биле (бадылаар эргелиг чаңгыс кежигүн) саналдарны хүлээп ап эгелээнин Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязы дыңнадып тур.

Туран хоорайның муниципалдыг соңгулда комиссиязының составынче **саналдарны** бо дыңнадыгны парлаан хүнден чеди хонук дургузында дараазында адресче киирип болур:

667000, Тыва Республика, Кызыл хоорай, Чүльдүм кудумчузу, 18. Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязы (каб. 210, тел: (39422) 1-10-09).

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ СОҢГУЛДА КОМИССИЯЗЫ.

Уран чүүлдүң кижилери

ӨГ-БҮЛЕНИҢ ХАНДЫКШЫЛЫ—ЦИРК

Ш.Д.Ооржактың Б.Хертекке шаңнал тыпсып турары.

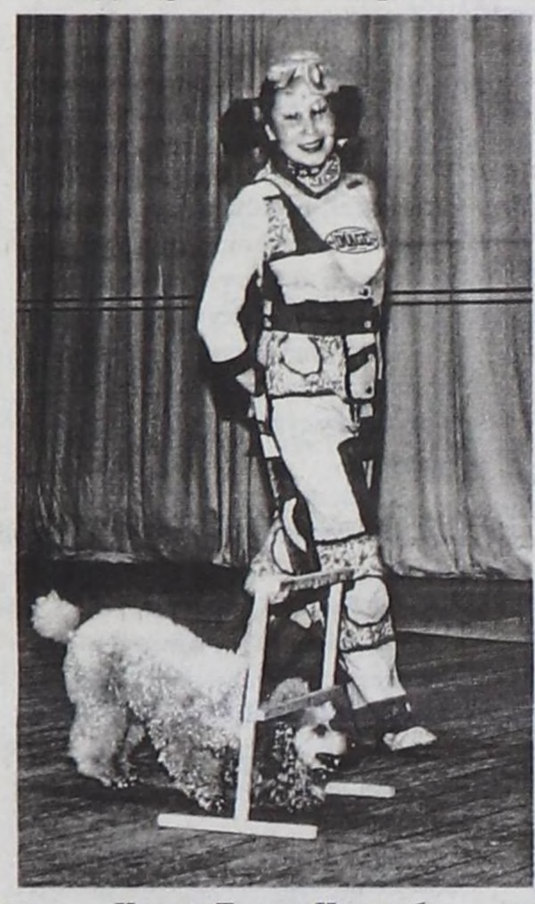

Клоун Елена Чадамба.

Москваның күрүнеиң цирк болгаш эстрада уран чүүлүнүң училищезин Борис Хертек дооскаш, 1977 чылда тыва цирк бөлүүнүң артизи болуп ажылдап кирген. Ам-даа чонга бараан болур чаагай херээн ол уламчылавышаан.

Борис Хертектиң өөнүң ээзи Елена Чадамба — база бо бөлүктүң артизи. Альф деп адаар пудель уксаалыг бичии ыды-биле клоуннуң оюнун чедиишкинниг көргүзүп турар.

Өг-бүленіҢ оглу Демир кара чажындан ада-иезин эдерип чорааш, цирк уран чүүлүнге хандыкшый берген, ынчангаш 6 харлыг оглунуң ээлдээн, кашпагайын, өөрениичелин эскергеш,чолдак хос демирлер (катушкалар) кырынга нарын мергежилгелер кылыр номерни белеткеп эгелээн. Борис Хертектиң шудургу ажылдааны түңнелдиг болган, Демир он харлыында цирк бөлүүнүң өөреникчизи болуп киргеш, 13 харлыында бодунуң номерин ойнап эгелээш, цирк артизи болган. Цирк уран чүүлүнге хандыкшылдыг өг-бүленіҢ кежигүннери тыва цирк бөлүүнүң артистери-биле кады ССРЭ-ниҢ болгаш Россияның улуг хоорайларының колдуунда шуптузунга, дыка хөй даштыкы чурттарга талантызын бараалгаткан.

Эрткен чылдың дургузунда Голландияга ойнааш, Тывазынга шөлээлеп чедип келирге, Кызылга концерт көргүзерин оларга саналдаарга чөпшээрешкен, эшөөрү деткээш, орта идепкейлиг киришкеннер. Филармонияга февраль 15-те ийи концертти олар көргүскеннер. Цирк көөр дээн күзелдиглер хөй болган. Кызылдың улуг болгаш бичии назылыг чурттакчыларындан, аалчыларындан эгелээш, Бай-Тайгадан төрелдери келген. ТР-ниҢ Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржак, Чазактың, Культура яамызының харыысалгалыг ажылдакчылары база чедип келген.

Сураглыг цирк артизи Хензиг-оол КүжүгеттиҢ өөреникчизи Людмила МонгуштуҢ солун көргүзүглери-биле концерт эгелээн. Номер бүрүзү чыылганнарның сеткил-сагыжынга таарышкан, каткыхөг, адыш часкаашкыннары залга үзүктелбейн турган. Уруглар филармониязының белеткээни "Декей-оо" деп танцы композициязын, Сүт-ХөлдүҢ Ишкинде А.Ондарның удуртканы цирк студиязының оолдарының дээрбектер улай каарын, кыстарының чиңге демир кырлаарын, беш аваангыр оолдуң брейк-динсти мергежилдиг күүсеткенин, клоуннар бөлүүнүҢ каттырынчыг ойнаарын болгаш өске-даа көргүзүглерни көрүкчүлер чылыы-биле уткаан.

Цирк уран чүүлүнге хандыкшылдыг Хертектер боттарының талантызын көргүскен. Клоун Елена Чадамбаның бичии ыды Альф ийи бут кырынга туруп алгаш танцылаар,моондактарны ажып эртер,ээзи-биле скакалка (хендир) ажа халыыр,"шүлүк" чугаалаар, ойнап билбес чүвези чок чыгыы, шуут езулуг артист, солун болган.

Демир Хертек беш катушканы олуй-солуй салып үндүргеш, кырынга туруп алгаш, нарын мергежилгелерни карак чивеш аразында күүсеткеш, талантылыын көргүскен. Ачазы төлептиг салгакчызын өстүрүп, өөредип алганы ол-дур.

Людмила МонгуштуҢ оюн көргүзүү.

Борис биле Демир адашкыларның чиңге демир кырынга танцылаанын, скакалка халаанын, чадаже үнгенин болгаш өске-даа көргүзүглерни бараалгатканын чыылганнар магадаан. Хертектер Россияның күрүне цирригиниҢ артистери талантылыг, мергежили бедик деп чүвени бадыткааннар.

Ш.Д.Ооржак сценага үнүп келгеш, ТР-ниҢ Чазак Даргазының Хүндүлел бижиин дээди категорияның цирк артизи Б.Т. Хертекке байырлыг байдалга тывыскан. Юбилейлиг чылда солун концертти көргүскени дээш өөрүп четтиргенин, Россияның улуг цирк школазының сайзыралынга Тываның уран чүүлү үлүүн киирип турарынга өөрүшкүзүн ол илереткен. ДемирниҢ күүсеткен номерин бедии-биле үнелээш, ындыглар делегейде ховар дээрзин айыткан. ХертектерниҢ өг-бүлезиниҢ чогаадыкчы ажылын, чедиишкиннерин хайгаарап тургаш, деткимчени көргүзер болган. Оскал-оолдуҢ сураглыг цирк бөлүүнүҢ алдарлыг чаңчылдарын уламчылаары-биле Москвага, Пекинге аныяктарны цирк уран чүүлүнге өөредир бодалдыын Дарга дыңнаткан.

ТР-ниҢ Культура яамызының, Кызыл хоорай чагыргазының төлээлери Борис Хертекке байыр чедирген. Борис Таан-оолович Чазактың шаңналы дээш,цирк уран чүүлүн хөгжүдеринче сагыш салып турары дээш Шеригоол Дизижиковичиге өөрүп четтиргенин илереткеш, чонунга төлептиг бараан болурун аазаан.

Кара-оол КҮЖҮГЕТ.

Василий БАЛЧЫЙ-ООЛДУҢ чуруктары.

БЮДЖЕТ ҮНДҮРҮГДЕН ТУРГУСТУНАР

Эрткен чылын республиканың каттышкан бюджединче үндүрүглер төлевири болгаш чыылдазының ниити түңү1039,9 млн. рубль болган. Оон федералдыг бюджетче 223,9 млн. рубль кирген. Чаңгыс аай социал үндүрүгнүң чыылдазы 1112,5 млн. рубль болган, 2002 чылдың деңнели-биле алырга, 108,3 хууга өскен. Каттышкан бюджетче кирип турар акша 2002 чылбиле деңнеп көөрге, 215,2 млн. рубльге өскен азы 26,1 хууга көвүдээн, ооң-биле чергелештир федералдыг бюджетче кирип турар акша 23,8 млн. рубльге көвүдээн азы өзүлде 11,8 хуу. Республика бюджединче 191,3 млн. рубль кирген азы 30,7 хууга көвүдээн болуп турар.

2003 чылда каттышкан бюджетче үндүрүглерниҢ болгаш чыылдаларның ниити планының хемчээлин 1130,1 млн. рубльге тургузуп каан турган. Ниитизибиле бердинген планны 91,9 хууга күүсеткен, ооҢ иштинде федералдыг бюджеттиҢ планын 104,2 хууга күүсеткен, республика бюджедин — 91,1 хууга, тус черниҢ бюджедин — 86,2 хууга күүсеткен.

Эрткен чылын девискээр бюджединче үндүрүглерни болгаш чыылдаларны чыырының планы дыка берге болган. Республика болгаш тус черниҢ бюджеттеринче хуу сайгарлыкчыларның орулгазының үндүрүүнден, арага болгаш нефтепродуктуларның акцизтеринден, бүдүрүлгелериҢ өнчү, чер үндүрүглериҢ, орулгадан чаңгыс аай үндүрүгден болгаш өске-даа үндүрүглерден чедир кирбээн.

Бюджетче үндүрүглер чыылдазының чедир кирбээнинде чамдык чөптүг чылдагааннар бар. Хуу сайгарлыкчыларның орулгазындан үндүрүг чыылдазының планныг даалгазын 67,4 хууга чедир өстүрүп каан, ол үеде ТР-ниҢ Статистика талазы-биле күрүне комитединиҢ берип турар медээзин езугаар алырга, республикада ажыл төлевириниҢ өзүлдези 18,7 хуу болган. А хуу сайгарлыкчыларның орулгазындан үндүрүг чыылдазының өзүлдези эрткен чыл-биле деңнээрге, 27,2 хууга өскен.

Үндүрүг КодекизиниҢ 26.3-кү эгезиниҢ күштүг болуп киргенибиле (орулгага онааган чаңгыс аай үндүрүгнүң чыылдазын өскерткени-биле) 2003 чылдың 4-кү кварталында орулгага онааган чаңгыс аай үндүрүгге санап каан 14 млн. рубль бо чылын кирип келген, а девискээр бюджеди 9,0 млн. рубль болган. ООҢ-биле чергелештир орулгага онааган чаңгыс аай үндүрүгден девискээр бюджединче киир санаарының хемчээлин киргени-биле хуу сайгарлыкчылар 60 хуу хемчээлге киирер турган болза, 40 хууга чедир кызырылып келген, ол дээрге 10 млн. рубльдир. "БүдүрүлгелериҢ өнчү үндүрүүнүҢ дугайында" хоойлуда көрдүнген чиигелделерни улгаттырганы-биле бүдүрүлгелериҢ өнчү үндүрүүнден кирип турар үндүрүглер 13,4 млн. рубльге чедир кызырылган.

2003 чылда чаңгыс аай социал үндүрүгнүң чыылдазының планын 99,5 хууга күүсеткен. ООҢ күүсеттинмейн барган кол чылдагааны — медицинаның албан камгаладылгазының девискээр фондузунуҢ орулгазынче 31,0 млн. рубль чедир кирбээнинде.

Эрткен чылын республиканың үндүрүг органнарының ажылдакчылары үндүрүглерде өрелерни тыртып алырының талазы-биле улуг ажылды чорудуп келген, ооҢ түңнелинде өрелерни төлээнинден 100,4 млн. рубль үндүрүг төлевиринче кирип келген. Үндүрүг төлекчилеринге 5028 негелделерни 761,7 млн. рубльдиҢ үндүрүүн төлээринче чоруткан, банкыда агар саннарга 389,4 млн. рубльдиҢ 6972 инкасса негелдезин салган, агар саннарга операция чорутпас талазы-биле 538 шиитпир хүлээп алган, үндүрүглерде өрелиглериҢ өнчүзүн тыртып алыр талазы-биле 332 шиитпирни 322,6 млн. рубльге хүлээп алган. Көдээ ажыл-агыйның дөрт бараан бүдүрүкчүлериниҢ өрезинге санаашкынны чоруткан, оларга 16,6 млн. рубльдиҢ хуусаазын узадыр арганы берген. 2003 чылда 156 организацияларның буураашкынга хамаарыштыр ажыл-чорудулгазын дооскан, төлээр аргазы чок узуткаттынган организацияларның 35,4 млн. рубль өрезин үндүр бижээн.

Эрткен чылын республиканың үндүрүг органнары арага продукциязын сайгарып турар организацияларга контрольду күштелдирери-биле 989 хыналдаларны чоруткан. Арага продукциязын үүрмектеп садарын боттандырып турар 125 бүдүрүлгелерге хажыдыышкыннарны тодараткан. Хыналданың түңнели-биле административтиг корум-чурум хажыдыышкыннарынга хамаарыштыр 121 протоколдарны тургускаш, 233,5 муҢ рубльдиҢ торгаалын онааган, оон бюджетче 91,0 муҢ рубль кирген.

Бо чылын республиканың үндүрүг органнары, бердинген план езугаар федералдыг бюджетче 187,6 млн. рубльдиҢ үндүрүүн, ооҢ-биле чергелештир 1176 млн. рубльдиҢ чаңгыс аай социал үндүрүүн чыыры көрдүнген. Бүдүрүлгелер, организациялар, хуу сайгарлыкчылар болгаш өске-даа үндүрүг төлекчилери хоойлуда көрдүнгенин езугаар үндүрүгнү үезинде төлеп, үндүрүг инспекциялары-биле быжыг харылзаалыг ажылдаары күзенчиг. Чамдык ак сеткилдиг эвес кижилер орулгазын чажырар, үндүрүг төлээринден ойталаар, дезер таварылгалар бары чажыт эвес болгай. Үндүрүглерден бюджет тургустунар, а бюджет ол дээрге — пенсия, пособие, социал амыдыралывыстың үндезини болур дээрзин уттуп болбас ужурлуг бис.

Аяна САЛЧАК,
РФ-тиҢ Үндүрүглер болгаш чыылдалар яамызының ТР-де эргелелиниҢ үндүрүг төлекчилери-биле ажыл чорудар килдизиниҢ инспектору.

НҮГҮЛДЕ НҮҮР ЧОК

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

даашкыннарны болдурган кижилерниң ат-сывын адап тургаш, шүгүмчүлеп биживейн канчаар. Бижиир-даа ужурлуг үүлдердир. Ынчалза-даа, өске талазында, бо бергелерни ажыглап алгаш, чамдык таварылгаларда солун, сеткүүлге ажыы-биле нүгүлдүг үүлдер бижип туруп бээрге, бодум хуумда таарзынмас кижи чордум. Ол солуннар үүс-үүс чылдар чыдар болгай. Сөөлүнде уруг-дарыг ону номчааш, үүнү бодаар ирги деп-даа кижи чамдыкта бодай бээр.

— Амгы үеде кандыг янзылыг херектерге киржип тур силер?

— Хамаатыларның Конституцияда көрдүнген эргелерин каржызы-биле хажыда берген байдалдарда база Чазак Даргазының ажыл-чорудулгазынга хамаарышкан айтырыгларны суд черинге сайгарарынга өске юристер-биле кады киржип тур мен. Бо шагда күрүне башкарылгазының болгаш политиканың чөрүлдээлиг айтырыгларын колдуунда суд таварыштыр шиитпирлээр апарган.

— Хамаатыларның болгаш күрүне ажылдакчыларының ат-алдарын камгалаар хүлээлгелиг база болгай силер...

— Ийе, ол дээрге мээң эргехүлээлгем аайы-биле бир кол ажылым ол. Сөөлгү үеде Кызылда кезек кижилер Чазакче, ооң Даргазының адынче судче улайулай билдириишкиннер киирип, хууда солуннар таварыштыр нүгүлдүг материалдар парлап турар. Бо талазы-биле база ажылдап тур мен. Сайгарып кээрге, хамыкты каш-ла кижи хайындырып турар боор үүведир. Ажык-чар деп билигни соора ажыглап алгаш, чамдык солуннарның ажылдакчылары, журналистер боттарының үүлдеринде хоойлу-дүрүмнү каржызы-биле хажыдып, кижилерниң ат-алдарын дорамчылап, чон ортузунга нүгүл тарадып, шынга дүүшпес үүлдерни бижип турар. Сөөлгү чылдарда "сарыг" солуннар деп үүве тывылган, Тывададаа, өске регионнарда-даа. Ында чону дээш ажылдап, амыдыралын чонунга бараалгадып чоруур улуг эрге-дужаалдыг даргаларыстың, ооң аразында Шериг-оол Дизижиковичиниң дугайында сагыштыы-биле карартып бижээн статьялар база бар.

Сөөлгү үелерде үүгле чазакчагырганың эвес, а "Шын", "Тувинская правда" солуннарның база чамдык хоочуннарыстың дилээ-биле хамааты херектер талазы-биле судтарга кириштим. Чижек кылдыр алырга, 2003 чылдың февраль 25-те судтуң шиитпирлери, тудуп алгаш ор мен. Херектиң ужуру үүдел дизе, "Тувинская правда" солунга Кызыл хоорайның, республиканың хоочуннары "Мы возмущены" деп материалды бижээн. Ол үүлде кижилерниң ат-алдарын баксыраткан үүве-даа чок, шупту шынны бижээн. Ынчалзажок С.С. Конвиз бо үүлге удур билдириишкин киирген – ында ат-алдарым баксыраткан, шын эвес дээн. А хоочуннарның материалының кол ужур-утказы болза, республиканың баштыңы, Тывазы дээш дүн-хүн чок ажылдап чоруур Шериг-оол Дизижиковичиге хамаарыштыр ийи-чаңгыс улус нүгүл кылып, ооң кадыы баксыраан, берге аараан деп солунга хоп чугаа бижээн. Төре баштыңы болганда, ооң кадыы күрүне херээ болур. Маңаа хамаарышкан парлалга конференциязын А.А. Мельников-даа, дарга боду-даа ол үеде кылган. Кадыы аар-берге деп бижээни шын эвес, республиканың бүгү чонунуң соңгуп алганы даргавыска хамаарыштыр ындыг нүгүлдү бижип болур үүве бе дээн утка ында сиңген.

Конвиз бо статьяда ону нүгүлдээн дээш удур билдириишкин киирген. Киирерге суд өөренип көргеш, ооң билдириишкинин хандырып бербейн барган. Үүге дээрге хоочуннарның бижээни шын, материалда меге үүлдер чок деп, суд илереткен.

Эрткен чылдан бээр чамдык таварылгаларда судче билдириишкиннерни боттарывыс база киирип турар апардывыс. Чижээлээрге, 2003 чылдың январь 10-да Дарганың адындан Пивоваровка хамаарыштыр берген негелде билдириишкининге хамааты херекти суд көрген. 2002 чылдың август 2-де "Столица" солунда ооң ат-алдарын баксырадып нүгүлдеп бижээн "Позорище" деп статьяны хөй чон номчаан. Аңаа хамаарыштыр суд С.Н.Пивоваровту моральдыг хора чедирген дээш 10 муң рубльди Ш.Д. Ооржакка төлээр кылдыр шииткен. А "Столица" солун ындыг багай статьяны үндүрбес турган. Парлаар мурнунда албан хынаар ужурлуг. Хоойлу езугаар шупту үүве өй-кызыгаарлыг болгай. Ынчангаш шак ындыг частырыгны кылганы дээш редакцияны 20 муң рубльди төлеп бээр кылдыр шиидип каан.

2003 чылдың январь 13-те Шериг-оол Дизижиковичиниң адындан А.С. Хоюгбанга хамаарыштыр негелде билдириишкинни киирген бис. Үүге дээрге "Тыва" телеканалга Хоюгбан үүве чугаалап тургаш, Дарганы хоойлу-дүрүм хажыдып турар, эндерик хөй акшаны соора чарыгдаан, ол акша-хөреңги бистиң карманывыстан үнүп турар дээн. Суд моральдыг хораны чедиргени дээш А. Хоюгбанны 20 муң рубльди төлээр кылдыр шиидип каан. Чугаалаан үүлдери шынга дүүшпес деп үүвени телеканалга, "Информ плюс" солунга ол дамчыткан.

— Эрткен чылын ол херектерниң ниити түңнелдерин үндүрген бе?

— Эрткен чылдың түңнелин алыр болза, кижиниң ат-алдарын, арын-нүүрүн камгалаар дугайында херектерни көрген. Мээң киржилгем-биле 13 хамааты херекти суд көрген. Кол нуруузун ойнап алган бис: 13 херектиң сези бистиң тиилелгевис-биле доозулган. Үш херекти бо чылче шилчиткен. Ийи херекти ойнадып алдывыс. Дөрт кезеемче херээн оттурарын чедип алдывыс.

А 2004 чылдың январь-февральда байдалды алыр үүве болза, дөрт херекти ойнап алган бис. Чижээлээрге, Шериг-оол Дизижиковичиниң 2003 чылдың декабрь 18-те "Тыва" телеканалга, радиога болгаш "Шын", "Тувинская правда" солуннарга Күрүне Думазынче соңгулдаларга хамаарыштыр соңгукчуларга кыйгырыында ат-алдарын баксырадып турар дугайында хомудал билдириишкинни Алдын-оол Канзай Кызыл хоорайның судунче киирген. Ук херекти база ойнап алган бис. Кыйгырыгда шынга дүүшпес азы кижиниң ат-алдарын баксырадып турар факт-барымдаалар чок деп, суд тодараткан.

2004 чылдың январь 27-де ТР-ниң Дээди судунуң хамааты херектер талазы-биле кассациялыг коллегиязы эрткен. Аңаа Кызыл хоорай судунуң 2003 чылдың декабрь 4-те үндүрген шиитпиринге өөпшээрешпейн турарының дугайында хомудалды С.Н. Пивоваров киирген. Хоорай судунуң шиитпиринде Пивоваров Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржакты нүгүлдеп, шынга дүүшпес дыңнадыглар киргенинге буруулуг деп санаан болгаш 20 муң рубль моральдыг когаралды аңаа төлеп бээрин доктааткан. Кызыл хоорай судунуң ук шиитпирин Дээди суд өскерилге чок арттырган. Материалдыг когаралды төледири база солунга чарлаары-биле судтуң тодарадылгазын суд приставынче шилчидер бис. Ол ышкаш 2004 чылдың февраль 17-де Кызыл хоорайның судунга херек сайгарылгазы болган. Аңаа 2003 чылдың август 1-де "Риск" солунда "Психбольница имени Туркменбаши" деп үүлде Ш.Д. Ооржактың ат-алдарын баксыраткан дугайында негелде билдириишкинни сайгарып көрген. Сайгарылгага "Риск" солуннуң тургузукчузу С.С. Конвиз киришкен. Ук судтуң шиитпирибиле шын эвес үүлдерни солун дамчыштыр тарадып бижээни дээш 10 муң рубльди Ш.Д. Ооржакка чедиртинген моральдыг когаралдың шүүдели кылдыр төлеп бээрин база солун таварыштыр бо дугайын чарлаарын шиитпирлээн. Төлеттирген акшаны өскүс уруглар азыраар бажыңнарже шилчидер деп Дарга чугаалаан болгай.

— Мындыг чергелиг материалдарны колдуунда хуу солуннар тарадып турар болур-дур.

— Хуу солун хуу солун-на болгай, кым-бир кижи акшаны төлээрге-ле, бижип үндүрүп турар. Оларның туразында чаңнаашкынынга, ажык нүгүлүнге удур согуг бербес үүве болза, черле хоржок. Демисежир апаар. Үүге дээрге кижилерниң аразында эп-найыралынга, бот-боттарынга хүндүткелдиг чурттаарынга, бедик культуралыг, мөзүлүг болурунга ындыг бужар үүлдер багай салдарлыг болуп турар.

"Риск" деп солун бар-дыр. Тургузукчу ээлери кымнарыл? Ооң тургузукчуларының даңзызын көөр болза, С.Конвиз, К.Бичелдей дээн фамилиялар илереп келир. Улустуң чугаалажып турары-биле алырга, "Информ плюс" солун биле "Новый век" деп телеканал Кызылдың бай хөреңгитеннериниң өнчүзү хире. "Столица" деп солунга нүгүлдүг үүлдер үнүп турганын чугааладым. Ол болза Кызыл хоорай чагыргазының солуну турган. А.Кашин халайжы бээрге, бо солун үнместей берген.

"Сарыг" солуннарны суд таварыштыр кызып туруп берген силер дээр болза, шынга шуут дүүшпес апаар. Бирээде, чамдык таварылгаларда херектерни ойнадып ап база турар бис. Ол дээрге судтарның шын шиитпир үндүрүп турарының база бир херечизи деп бодаар мен. Ооң чылдагааннары аңгы-аңгы. Чижээ, бистиң төлээлекчилеривис судка келбейн барганда, херекти дөмей-ле көөр апаар. Ийиде, нүгүлдүг материалдар ам-даа үнүп турарын көрүп тур силер. "Риск-информ" солунга хамаарыштыр херектерни ойнап ап турганывысты чугаалаан мен, ынчалзадаа судтуң доктаадып каан шиитпирлери амдыгаа дээр күүсеттинмээн. Хөй-ле аргалар ажыглап былдааарга, суд ажылдакчылары күш четпейн баар. Ук солуннуң хажыдыышкыннарынга хамаарыштыр контрольдаар органнар хемчеглерни чедир албайн турар. Чамдыктары олардан коргары ол ыйнаан деп бодай бээр чордум. Ол солун документ езугаар кандыг-даа өнчү-хөреңги чогу элдептиг, үр үе дургузунда үндүрүг-даа төлевейн турганы билдинип келген. Ынчалза-даа ук солун үнмүшаан хевээр, ону хоойлуга чагыртыр хемчеглер алдынмайн турар. Оозу чиктиг.

База бир айтып каар үүл болза, нүгүлдү бижип-даа турар улус, суд черинче хөйү-биле билдириишкин киирип-даа турар улус колдуунда чаңгыс болур. Үүгле Чазак Даргазын эвес, өске-даа удуртукчуларны олар судче билдиртип, чаргы-чаалы үндүрүп турар. Суд чери ону хүлээвес аргазы чок. Ынчангаш сайгаржып турарывыс бо. Хөй кезиинде негелделери куруг, ол-бо кижилерниң хөөннерин ажыглап бижээн үүлдер боор-дур.

— Чаргы-чаалы сайгарары анчыг-ла боор аа, Чодураа Түметеевна?

— Оозу шын харын. Чамдыкта шылай-даа бээр, ынчалза-даа иштимде шын дээш туржуп турар мен деп бодап келгеш, салдынмайн баар-дыр мен. Оларның-биле судтарга тутчуп туруп бээримге, бодумну база солун таварыштыр нүгүлдей бээр-дир. Мени ол-бо херектерни дооралап турар деп-даа бижиди. Ол шынга дүүшпес. Коргудуп алырының бир аргазы ол ыйнаан. Үүгле мени эвес, Чазактың чамдык ажылдакчыларын база нүгүлдеп бижип турар.

Өске талазындан алырга, кончуг чугула ажыл. Үүге дээрге солун, сеткүүлдер таварыштыр үндезин чок черге кижилерни дорамчылаар, куду көөр чоруктарга удур ажыл-дыр. Хамааты кижиниң Конституцияда көрдүнген эргелеринче халдап, солун, сеткүүл таварыштыр нүгүлдеп, ат-алдарын баксырадыр таварылгаларга чидиг демиселди чорудуп турарының бир херечизи болуп турар. Авторлар, журналистер, редакциялар солун, сеткүүлге материалдар бижиирде, кижилерге хүндүткелдиг, кижилерни дорамчылап, нүгүлдеп, шоодуп бижиирин соксадыр болза эки деп, улус чугаалажып турар боор-дур. Бис улгады берген улус харын ук материалдарның дөзүнде ужур-чөвүн билип турардыр бис. А өзүп олурар аныяктарга, оларның угаан-медерелинге, сайзыраарынга кончуг багай салдарлыг болуп турар. Ынчангаш шак мындыг үүлдерге удур удуртукчу, журналист, ажылдакчы кижи бүрүзү бодунуң үлүүн киирип, кыдыындан хайгааракчы болбас болза эки. Культуразы бедик, эп-найыралдыг, боттарының чедер-четпезин эки сеткили-биле эдип-чазап, шүгүмчүлел үезинде айтырыгларны шын тургузуп чоруур болзувусса, бистиң республикавыстың хөгжүлдезинге эки дээштиг болур деп бодаар мен. Шупту күштү четпестерни чайладырынче угландырар болза, үүнү-даа бүдүрүп ап болур. Куруг черге алдын үени чарыгдап, аасдылче албан-дужаалдыг кижилерни киир тыртып турары кончуг хомуданчыг. Ынчангаш мону чок кылыры-биле чамдык таварылгада судтажып турар чылдагааны ындыг.

Тыва Республиканың Адвокаттар палатазының чаныда квалификация комиссиязының кежигүнүнүң албан-дужаалынга конкурс чарлаар дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ УЛУГ ХУРАЛЫНЫҢ ТӨЛЭЭЛЕКЧИЛЕР ПАЛАТАЗЫНЫҢ ДОКТААЛЫ

"Тыва Республиканың девискээринге адвокат ажылчорудулгазы-биле холбашкан айтырыгларны таарыштырар дугайында" Тыва Республиканың Хоойлузунуң 6 үүлүнүң 2 кезээнге үндезилээш, Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының **доктаадыры болза:**

1. Тыва Республиканың Адвокаттар палатазының чанында квалификация комиссиязының кежигүнүнүң албан-дужаалынга конкурс чарлаар.

2. Бо доктаалды Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазынче чорудар.

3. Бо доктаал ону хүлээп алган хүнден күштүг болуп кирер.

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының Даргазы Д.ООРЖАК.

2004 чылдың
февраль 17
№ 181.

Харылзажырын диледивис

Бис, Кызыл-Мажалык суурнуң ниити билигниң муниципалдыг № 1 школазының "Үежилер" деп солуннуң кежигүннери, кел чыдар Ада-чурт камгалалының хүнүбиле Тыванын эр хиндиктиг чонунга болгаш Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилеринге, тыва эки турачыларга байыр чедирип тур бис.

Бистиң бөлгүмүвүс Тыванын эки турачыларының дугайында ажылдар кылып турар, ынчангаш Таңды кожуунуң Межегей суурга төрүттүнген эки турачы Соктаяк Мумбарович Оюннуң дугайында билип алыксап тур бис.Ол дайын шөлүнден ээп келгеш, "Коммунизмниң херели" деп совхозка алдарлыг хойжу болуп ажылдап чораан. Ооң өөнүң иштин Күрүмаа дээр.

Соктаяк Мумбаровичиниң, ооң төрелдериниң дугайында билир улусту, Таңды чонун, уруг-дарыын, дөргүл-төрелин азы дайынга кады чораан эки турачы эштерин бистиң бөлгүмче азы "Шын" солуннуң редакциязынче бижиирин улуу-биле дилеп тур бис.

Кызыл-Мажалык 1 дугаар школа, "Үежилер" бөлгүмү.

Чылыг, чырык

АЖЫГЛААН СЕН, ТӨЛЭЭРИҢ АЛБАН

Сөөлгү үеде электри энергиязын оорлап ажыглап турар кижилерниң саны көвүдээн. Январь айда электри энергиязын мөөңү-биле садар федералдыг рыноктан кээп турар электри энергиязының 52 хуузун оорлап ажыглап турары илерээн. Ооң түңнелинде электри энергиязын хандырып турар "Тываэнерго" ажык акционер ниитилел саң-хөө талазы-биле кончуг берге байдалга таварышкан.

"Тываэнерго" ажык акционер ниитилелдиң (ААН) чылыг, чырык дээш чылдан чылче чыглып келген өрелериниң ниити түңү 372098,2 муң рубль четкен. Бүдүрүлгениң парлалга албанының берген медээзи-биле эң хөй өрелиг организацияларның даңзызын мооң адаанда парладывыс.

№	Бүдүрүлгелерниң ады	Электри энергиязында өрелер, муң рубль-биле	Чылыг энергиязында өрелер, муң рубль-биле	Ниити түңү
	"Тываэнерго ААН-де ниити өрениң түңү	171407	200691,2	372098
1.	"Тыва даг-дүгү" комбинады	1070,7		1070,7
2.	ТКЭ	147693,6	194,08	147887,6
3.	РТПЦ	35,6		35,6
4.	Тывахлеб продуктулары	386,6	5	391,6
5.	Тыванефть продуктулары	22,7		22,7
6.	"Сардаана" КХЭ	109,1		109,1
7.	Тыварыба	16,2		16,2
8.	"Ак-Довурак" ЧЭТ, ККБ	2667,6		2667,6
9.	"Тывасүт" ККБ	7,7		7,7
10.	"Стройдеталь" ККБ	45,2		45,2
11.	Эмчи училищези	20,5	18,7	39,2
12.	Республика эмнелгези № 1	119,4	591,9	711,3
13.	Республика эмнелгези № 3	8,9		8,9
14.	Онкодиспансер	11,0	103,5	114,5
15.	Фтизиатрия		633,6	633,6
16.	Кызыл кожууннуң коммунал ажыл-агыйы		5260,4	5260,4
17.	"Шолбан-Ай" КХЭ	0,4	461,7	462,1
18.	"Тепличный комбинат" ККБ		1312,9	1312,9
19.	Машина тудуушкун заводу		307,5	307,5
20.	"Кызылдың" АКМ, АН		171,3	171,3
21.	Куш фабриказы	69,9	676,9	746,8
22.	МФПО "Спорт"		832,8	832,8
	Ооң иштинде муниципалдыг бюджетке хамааржыр черлер:			
	Школа № 5	52,0		52,0
	Школа № 9	21,3	192,3	213,6
	Садик № 21	14,4		14,4
	Садик № 19	14,4	98,05	112,5
	Кызыл хоорайның культура комитеди	5,4	8,1	13,5
	"Наш дом" МКБ	206,8	74128,6	74335,4
	"Кызыл спецсервис" МКБ	114,8	252,1	366,9
	Халдавырлыг аарыглар эмнелгези	28,1	176,9	205,0
	Поликлиника № 2	24,4	108,6	133,0
	Божудулга бажың № 1	53,8	34,8	88,6
	Дүрген дуза чедирер станция	2,4	26,6	29,0
	Бичии уруглар эмнелгези	16,4	443,1	459,5
	ПРЭП "Жилье"	17,4	4000,8	4018,2
	"Аныяк" Кызылдың өөредилге төвү	8,9	94,1	103,0
	Кызылдың өөредилге комитеди	33,3	4334,2	4367,5
	Субсидия		13554	13554
	Дотация		12785	12785

Өрелиг организацияларның даңзызынга тайылбырны "Тываэнерго" ААН-ниң электри энергиязын садып-сайгарар килдизиниң начальниги Е.А.Шульгина болгаш килдистиң юрист консультантызы О.А.Тагба олар бергеннер:

— Бо дээрге электри энергиязында өрелиг хереглекчилерниң долу эвес даңзызы-дыр, үезинде төлевейн турар, эң хөй өрелиг юридиктиг албан черлери кирген. Херек кырында бо даңзыны моон ыңай уламчылап болур. Бир эвес өрелиг хамаатыларның даңзызын борта киирген болза, каш-даа муң чеде бээр. Чүгле эрткен чылын республика судтарынче хамаатыларга харыысалга онаары-биле 77 хомудалдарны 61 млн. рубльге киирдивис. Электри энергиязын төлевээни дээш 35 киирген хомудалдарывысты 21-ин ойнап алдывыс.

"Тываэнерго" ААН-ниң бүзүрелинден үнген, электри энергиязын кара туразында ажыглап турарларга хамаарыштыр негелделерни доктаамал долдургаш, судтарже киирип тур бис. Чижээлээрге, "Жилье" септелге-ажыглал бүдүрүлгези-биле бистиң аравыста маргылдаалыг айтырыглар 2001 чылдың июльда эгелээн, бис Арбитраж судунче 32 млн. рубльге хомудалды киирген бис. Судка дыка үр сайгарып келгениниң түңнелинде, 2002 чылдың майда бистиң бүдүрүлгеге олар суд таварыштыр 16 млн. рубльди төлеп берген. Ол бүдүрүлгениң бо хүнде бисте өрези 9 млн. рубль чедип турар, ам-даа судтажып чоруп тур бис. Шак-ла ындыг байдал-биле хөй адырлыг коммунал ажыл-агый бүдүрүлгези-биле (удуртукчузу В.В.Абращенко) судтажып келдивис. Олар биске суд дамчыштыр 272 муң рубльди төлеп берген. Өрези амдаа 5 млн. рубль. Судтуң шиитпирин езугаар тайбың чөпшээрежилгениң негелдезин ол бүдүрүлге күүсетпээн, ынчангаш чылдың-на судтажыр ужурга таваржып турар бис. Ындыг хереглекчилерни ам чүү деп чугаалаар боор, бир-ле болза, оорлар азы чымчады чугаалаар болза, ак сеткил чок кижилер дээр бе?

Чамдык өрелиг бүдүрүлгелерге хамаарыштыр оларны судче хомудал киирип эгелей бээрге, чылыг, электри энергиязында өрелерни төлеп эгелей бээр. Ажыглаан электри энергиязы дээш өрезин төлеп эгелей бээрге, судтар ол негелдени соксадып кааптар. Чижээлээрге, эрткен чылын "Тываэнерго" ААН-ниң судче киирген 7 херээн хереглекчилер төлеп эгелей бээрге, ара соксадып каан. Чылыг энергиязы дээш 21 хомудалдың 14-үн долузу-биле төлээн.

Кончуг чиктиг байдал ТР-ниң Кадык камгалал яамызында тургустунуп турар. Үстүнде даңзыда оларның өрезин көрүңер даан. Төлеп турарындан электри энергиязын хөйнү ажыглап турар. Бис хуу бүдүрүлге-дир бис, оларның ажыглаан электри, чылыг энергиязы дээш дыка хөй акшаны чедир албайн турар бис. Өрези көвүдеп-ле кел чыдар. Эмнелгелерге, школаларга, садиктерге, чылыг, чырык бербейн барып шыдавас дээрзин билир болгаш чамдык удуртукчулар кара өжегерээн төлевейн турар таварылгалар бар. Бир талазында, республиканың социал адыры ядыы байдалда турар болгаш ажыглаан энергия өртээн үезинде төлеп шыдавайн турар дээрзин билип турар бис. Ийи талазында, Красноярскиде кол удуртулгавыс ажыглаан электри энергиязы дээш бистен шыңгыы айтырыгны тургузуп турар, харын-даа ажылдап турар албан-дужаалындан хостаарынга чедир айтырыгны тургузуп турар апарган.

Чамдык бүдүрүлгелерни шуут кайгаар-дыр бис. "Шолбан-Ай" КХЭ бүдүн чыл иштинде Кызылдың хоочуннар бажыңынга немелде тудугну кылып келдилер, ажыглаан электри энергиязы дээш 1 рубль-даа төлевээн. Бистиң продукциявысты ажыглап тургаш, амыр-тайбың чурттап олурар. Ындыг хереглекчилер дыка көвей. Мындыг байдал-биле моон соңгаар чөпшээрежип шыдавас бис, электри энергиязын оорлап ажыглап турар кижилер-биле демиселди күштелдирип, хөй өрелиглерни тодарадыр талазы-биле Кызыл хоорайга, кожууннарга доктаамал хыналдаларны чорудуп, ооң түңнели-биле илереттинген фактыларны судче дамчыдып бээр бис. Бис чүгле төлевээн өрезинге хомудал киирер эвес, ооң кырынга өскениң акшазын ажыглааны дээш чылдың 21 хуузун немей санаар апаар, ынчап кээрге, "Тываэнерго" ААН-биле хереглекчилер үезинде санажып турар болза, экономика талазы-биле боттарынга ажыктыг болур.

Бо хүннерде "Тываэнерго" ААН-де нарын байдал тургустунуп келген. Өрениң ниити түңүн номчукчуларга таныштырдывыс. Мында кол-ла буруу хереглекчилерде онаажып турар. Ажыы-биле чугаалаарга, электри энергиязының хереглекчилериниң буруузу-биле Кызыл хоорайны болгаш кожууннарның төптерин электри энергиязының ажыглалы-биле хандырып турган республиканың хоочун бүдүрүлгези "Тывакоммунэнерго" хереглекчилерниң электри энергиязында өрези дээш буураашкынга таварышкан.

Ам айтырыг "Тываэнерго" ААН-да чедип келген. Рынок экономиказының үезинде чылыг, чырык — хлеб-биле дөмей садып алыр бараан-дыр. Ону кым-даа биске халаска бербес. Бистиң амыдыралывыстың тургустунуп келген негелдези, ону хлеб ышкаш садыгдан үндүр садып шыдавас, ажыглалдың төлевирин хереглекчилерниң арын-нүүрүнде тургузуп каан. Ынчап кээрге, ак сеткилдиг кижилер чылыг, чырык дээш үезинде төлеп турар, чамдыктары чыл чылы-биле төлевейн турар, оон кедерээш, оорлап ажыглап турар кижилерниң саны көвүдээн.

Электри энергиязын мөөңү-биле садар федералдыг рыноктан Тывага электри энергиязын бербезиниң айтырыын безин тургузуп турган үе турган. "Тываэнерго" ААН-ниң кол специалистериниң чугаалап турары-биле алырга, бүдүрүлгениң кол адырынга ажылдаар ужурлуг специалистер организациялар, албан черлери, чурттакчы хуу бажыңнар кезип, өрелер-биле сүржүп чоруп турар, а чамдык кол специалистер ол өрелер дээш судтар дамчыштыр ажылдап чоруп турар. Ол бистиң бөгүнгү ажылывыска дыка шаптыктыг дээр улус болду. Оларның чугаалап турары кончуг шын, ажыглаан чылыг, чырык дээш кижи бүрүзү үезинде ак сеткилдиг төлеп турган болза, шак мындыг нарын айтырыглар тургустунуп келбес ийик. Рынок дээрге рынок болгай, ажыглаан сен — төлээриң албан.

Сергей ХЕРТЕК.

Бодувус ГЭС-тиг болур бис бе?

Электри күжүн ажыглааш, ооң өртээн чедир төлевейн турары дээш Тывага электрини кызыгаарлыг киирер деп бисти болганчокла коргудуп каап турар. Тыва ооң-биле чөпшээрешпейн турары чугаажок. Эрткен неделяда Саян-Шушенск ГЭС-тиң 25 чыл оюнга бистиң республикадан ТР-ниң Чазак Даргазының оралакчызы С.А.Барыбин, регионалдыг энергетика комиссиязының даргазы М.К.Анай-оол, энергетика, одаар чүүл, үлетпүр сайыдының оралакчызы Н.О.Данзы чорааш келген. Келген соон дарый олар журналистерге парлалга конференциязын эрттирген.

Саяногорскиге "Россияның чаңгыс аай энергетиктиг системазы" акционерлиг ниитилелдиң (РАО "ЕЭС") удуртукчузу Анатолий Чубайс база келген. Ооң киржилгези-биле болган баштайгы хуралче, чүге-ле ийик, бистиң делегациявысты чалавайн барган. Аңаа "Тываэнергонуң" төлээлери А.И.Верзаков биле Ф.И.Рехтин киржир аргалыг болган. Чугаа Саян-Шушенск ГЭС-ти суг чара шава бербези-биле ооң кыдыында даг иштин өттүр үт – 8 км узун тоннель кылырының дугайында болган. Специалистерниң санап турары-биле алырга, суг үериниң үезинде суг шыгжамыры эриин ашкаш, плотинаны ажыр халыткаш, Саяногорск, Абакан, Красноярск хоорайларга үер-чайыкты тургузуп болур. Үер үезинде сугну чаяр тоннель тудуунуң өртээ – 5,5 миллиард рубль.

Совет үелерде Тываның девискээринге (Бии-Хемниң Өөк дужунга) суг күжү-биле ажылдаар станцияны – ГЭС-ти тудар дугайында чугаа чоруп турган. Ынчалза-даа ол төлевилел бүтпейн барган: акша чедишпээн ийикпе азы Саян-Шушенск ГЭС чедер дээни ол ийикпе, хайыраан план ынчаар бүттүнмейн барган. Оон аңгыда бир-ле улуг бүдүрүлге тудар дээрге, экологтарның бойдуска хоралыг дээш удурланыышкыннары бир чылдагаан болган хире. Бетон заводун ынчан кылып алган болзувусса, ам улуг өртек-биле Саян артындан тудуг материалдары сөөртүп турбас ийик бис. Кижиниң бойдуска киржилгези ыяап-биле үрегделдиг болуру чугаажок. Маңаа шилиир апаар: арыг агаар бе азы чиик өртектиг электри бе...

Бир эвес боттарывыс ГЭС-тиг олурган болзувусса, электри өртээ чиик, кымга-даа чалынмас, чоргаар олурбас бис бе. Артыкшылын харын-даа үндүр садып олургай.

Ам ол төлевилелди катап боттандырып болурунуң аргазы бар. Чүгле РАО «ЕЭС»-тиң удуртулгазын бүзүредип шынзыдары арткан. Саян-Шушенск ГЭС-ке тоннель үттеп турарының орнунга, Енисейниң бажынга чаа ГЭС тудуптар болза, үер дугайында чугаа турбайн барып болур. Чүгле үер үезинде ажыглаттынза, ажыглаттынар тоннельдиң чаа ГЭС-ке бодааарга, беримчези кайы хирел? Чүгле чайын үер болганда херектиг, ол-ла-дыр. Ооң орнунга 5,5 млрд рубльди Өөкке ГЭС тудуунче киирер болза, ооң беримчези кайы оранчок улуг болбааже. Үер үезинде хөй сугну бетинге-ле ажыглап кааптар, азы өскээр чайыптар төлевилелди ам хары угда кылып алгай-ла.

Бо планнарны боттандырары дендии берге дээрзи чугаажок. РАО «ЕЭС» Тываны шуут дыңнавайн-даа барып болур. Электри ажыглакчылары эвээш деп чылдагаанны чугаалап турарлар. ГЭС-ти тудуп-ла алза, электри ажыглаары кай баар. Кожа Моолче киир саткай, кедерезе, дедир Саян артынче үндүр саткай.

РАО «ЕЭС»-тиң болгаш улуг-улуг гидростанцияларның аразында маргылдаалыг, чөрүлдээлиг айтырыглар бажын ажыг. Бир чижээ, суг курлавырларын ажыглааны дээш Саян-Шушенск ГЭС "бассейн дугуржулгазы" деп документ езугаар үндүрүг төлээри көрдүнген. Ында көрдүнгени-биле үндүрүгнүң 50 хуузун Тыва алыр, 42 хуузу – Красноярскиге баар, 8 хуузун Хакасия алыр ужурлуг. Ынчалза-даа моон Тыва акшаны чедир албайн келген. Та кандыг чылдагааннарның ужун ол акша-хөреңги кол нургулайында Хакасияның бюджединче кирип келген чүве.

Байдалды ажыглап, "Тываэнерго" ниитилелдиң айтырыгларын канчаар шиитпирлээр дугайында Саяногорскиге бистиң улус чугаа көдүрген. Ынчалзажок огулуг чугаа болдунмайн барган. Электри энергиязының "садыгжыларының" чугаалап турары-биле алырга, "Тываэнергонуң" бүгү-ле айтырыгларын тарифтерни өстүргениндан шиитпирлеп болур. Ол дыка берге айтырыг. Электри өзерге-ле, арткан бүгү чүвениң өртээ база сылдактыг-даа, сылдак чок-даа черге катай өзүп-ле турар. Амыдырал өртээ аартааргa, чонга ооң бергезин чугаалааш канчаар.

Ооң кадында чурттакчы чоннуң талазындан электри ажыглааны дээш төлевейн турар кижилерниң хараазындан "Тываэнерго" акционерлиг ниитилелдиң өрези 60 миллион рубль четкен. Эрткен чылын карылга 131 млн рубль болган. Амгы үеде халаска электри күжүн ажыглап, ону оорлаар чоруктар базым санында апарган. Электри чырыы дээш төлевейн турар база ооржу кижилерниң ужун электри өртээн төлеп турар улус когарап турары билдингир. Ынчангаш республикада чурттап турар бүгү кижилер демниг болуп, ажыглаан электризин төлеп, төрээн Тывазының адын бодаары чугула.

Надежда ЭРГЕП.

ПЕДАГОГИКА

Харыылыг чагаа

САГЫШКА БЕРГЕЗИН

Силерниң солунуңарже мээң амыдыралымга тургустунуп келген берге айтырыг дугайында бижикседим. Мени Ондар Эремаа Очур-ооловна, өөм ээзин Айдар Викторович дээр. Чөөн-Хемчик кожууннуң Хөндергей сумузунда чурттап турар бис. Бис үш уругларлыг бис. Улуг оглувус Чаян — төрүмелинден инвалид, ийи карааның көөр огу чок кылдыр төрүттүнүп келген.

Багай оглувустуң өөренир өйү кээрге Кызылга акым сугнуң бажыңынга туруп алгаш, оглумну 4 дугаар школаже чедип чедирип, өөредип турдум.Чаяндан бичии уруум-биле оглумну суурга ачазының чанынга каапкаш. Мынчаар чурттааргa бергези кончуг боорга, Өөредилге яамызынче билдириишкин киирериимге, багай оглумну Абаканның караа багай уруглар школа-интернадынче бижик бээрге, ында чедирип каан мен. Өөредилге яамызынга оглумнуң өөредилгезиниң өртээн төлеп берип турары дээш улуу-биле өөрүп четтиргенивисти илередип тур бис.

Оглумну ынча ырадыр аппарып кааш олурарымга, сагыш аарыыр, бергези-ле кончуг чүведир, багай кижи өске чон аразында,ол улустуң дылын база эки билбес. Ында Кызылга чаңгыс класска өөренип турган эжи-биле иелдирзин чедирип каан бис. Чаян биле Чинчи 2 класста өөренип турар. Тывага кажан мындыг уругларга школа-интернат тудуп бээр ирги дээн бодалым-биле бо чагааны бижип олур мен. Абаканга оглумну чедирип чеде бээримге: "Силерде мындыг школа чок чүве бе? Чүге оглуңарны мынча ырадыр эккелгениңер ол?" дээш-ле хөй-ле айтырыглар салыр чорду. Мени оглун анаа аппарып каапкаш, олчаан албайн баар дээн кижи ышкаш кылдыр бодаар чорду. Кызылга эвес-даа бол, Тыванның кайы-бир булуңунга ындыг школа турган болза, Абаканга аппарып каанындан чүгээр болгу дег.

Кызылда 4 дугаар школада караа четпес уругларны өөредип турар, ынчалза-даа ында уругларны эки өөредиптер кандыг-даа барым-даа чок, Брайлю номнары чок, кыдыраштары безин чок, саазыннар кожуп тургаш, кыдырааш кылып өөренип турдувус. Инвалид уруглар дээш неделяда чүгле үш хүн өөренир. Мээң оглум ышкаш уруглар кожууннарда база бар боор чорду. Олар база Кызылга өөренир дээрге чурттаар чер чок, бажың айтырыы шуут берге. Тывага караа четпес уругларның школа-интернадын тудуп бээрин улуу-биле дилеп олурар улус-тур бис. Оглум чаа-ла ийи класс, ам-даа 10 чыл өөренир кижи-дир. Дыка улуг эвес-даа болза, школа-интернаттан тудуп бээр болза деп караа багай ажытөлдүг ада-иелериң мурнундан бо чагааны бижип олур мен.

Эремаа ОНДАР.

ХАРЫЫ. Эремаа Очур-ооловнаның чагаазын алгаш, ТР-ниң өөредилге сайыды Петр Александрович МОРОЗОВКА ужуражып, чагаага харыыдан бээрин дилээн мен.Петр Александровичиниң чугаазы-биле алырга кулаа аараанының сөөлүнде база төрүмелинден дыңнавас уругларга бодааргa, тыва чонда төрүмелинден караа көзүлбес,караа багай болуру ховар,ынчангаш ындыг уруглар саны эвээш.Ол чаштарны Абакан хоорайда керээ езугаар өртээн төлеп өөредип турар . Тывада караа четпес уругларның санының эвээжин барымдаалааш, аңгы школа-интернат тутпас,а 2005 чылдың планында кулаа дыңнавас уругларның школа-интернадының бир талазын караа багай чаштарныы кылыры көрдүнгенин чугаалады. Эремаа Очур-ооловна! Силерниң оглуңарның база өскедаа чаштарның удавас төрээн Тывазынга өөренир дээрзинге идегел бар-дыр.

Алдынай САЯ.

БИЧИИ КҮРҮНЕ ЫШКАШ

Эрзинниң Бай-Даг 7 чыл школазын 1957 чылда дооскан мен. 7 чыл школазының дүшкен чылы ол, ооң соонда ол ортумак школа болу берген. Өөреникчилер ынчан күрүнениң долу хандырылгазынга турган. Аъш-чем, идик-хеп, шуглак-дөжек, номдептер четчир, шуптузу халас. А директорувус Николай Лудужапович Күнчүң допшулуур, мандолина туржук, ырлаар-хааржакты безин дазылгавыска эккеп бээр. Ырлаар-хааржакты чүгле арыгсилиг болгаш чурумнуг дазылгага неделя санында шугум чыскаалынга тыпсыр. Ынчангаш социалистиг чарыш отрядтар, звенолар, класстардан аңгыда, дазылгаларга база калбарган. Өөредилгеге, уран чүүлге, спортка, ажыл бүрүзүнге каяадаа чаржыр.

7 класстың өөреникчилери кыжын ийи аал чурттаар башкылар бажыңының ыяжын белеткээн бис. Эрте чаа чылдап каапкаш, 20 ажыг оолдар болгаш уруглар январь 2-де тайгаже үнүптүвүс. Тарлашкынның Хадың-Бажынга машинавыс харга кадалгаш, черге ара хондувус. Тос-тостуң соогу хараган бажын дызырадып турда-ла, директорувус хараган баарында харны буду-биле (бистер база) карартып каапкаш, шуглакты салгаш, бисти чыттырып каан. Чем кылыр дээш паштарга хар эргизип турган поварлар Лоовай Дижитмаа бис ийини база чыттыргаш, шуглап каан.

— Оттуп, марш! Чемненип, марш! — деп команда үнген. Көөрүвүске — караңгы имир. Директорувус аяктарга чемни куткулааш, шуптувусту шуглакка чемгерди. Изиг быдаа, эът, шай, хлеб — шуптузун дажыглааш, аяк-саваны чуггаш, чолаачыбиле кады машина кабиназынга олура хонган.

Даартазында оттуп кээривиске, аъш-чем белен. Ынчалза-даа директорувустуң командалааны дыңналыр: "Чыскаалып, марш!, "Шошкуп, марш!", "Чунуп, марш!" Харны эргискеш, чунар сугну база белеткеп каан.

Ол хүн Чиңге-Адырга, тудуг ыяжы белеткээр черивиске, чеде берген бис. Чаңгыс өрээл казанакка турдувус. Чиңге-Адырның Барбалыг деп черге. Амгы алдарлыг малчынывыс Мандал Байыр ынчан кодан-даа дузактап эккээр чүве. Ол үениң солунун, башкывыстың өөредииниң онзазын! Школа туржук, кандыг-даа программада чок амыдыралчы билиглерни ынчан шиңгээткен бис. Бойдустуң чажыттарын, ажылдың аргаларын, оюн-тоглааның болгаш ыры-шоорнуң ажык-дузазын башкывыстан билип алган бис.

Ада-чурттуң келир өйү,
Аас-кежик чыргалы дээш,
Аныяктар — салгакчылар
Амы-тынга харам чок бис:
Ам-даа бурунгаар, эштер!
Ам-даа тиилелгеже, ура!

Башкывыс биске дыка хөй ыры өөреткен. Балдыларывысты, хирээлеривисти, быраларывысты эгинээш, шериг езу-биле чыскаалгаш, марш аайы-биле ырлажып базып турдувус. Башкывыс мурнувуста командылавышаан, марштап чоруур. Хөглүг-ле турган. Кадыг ажыл кылып тур бис деп чүве эскертинмээн. Ийи аал чурттаар бажыңның ыяжын бир ай иштинде белеткээр хуусаавыс он хонук эрте күүсеттинген.

Чыккылама соокта идикче хар устунуп турда, ыяш ужуруп, будуун чонуп, оңу аргадан үндүр сөөртүп, суурга чедирери — ашактарга-даа белен эвес ажыл. Кылын харга ужа-тура, аргага будук овааларынга, өске-даа ажылдарга, ылаңгыя чудуктарны аргадан аът-биле ак черже үндүреринге, киржип турган-даа болза, уругларның кол онаалдазы — чудуктарны суурга чедирери.

Оолдар чудуктарны ийи-ийилеп кошкаш, оон үнген ийи хендирниң аразын аъттың кудуруунуң чанынга доора ыяш-биле хере тевискеш, хендирлерни эзеңгилер багларының адаа-биле өттүргеш, хөндүргеге кожуптар. Ол-ла, чоруурунга белен. Айыылдыг-ла чүве — кудургай чер. Ындыг черге кожуглуг ийи чудук аъттың буттарынга ыяап-ла моннаар. Аът ыңай-даа болур, мөөпдаа турар. Аътты чүгле дөш өрү углаптарга, чудук ам-на доктаар. 10 аът, 10 уруг, 20 чудук. Ынчангаш кудургайга шуптувус ыглажыр бис. А тайгадан суур аразы 30 километр. Шуушкан аъттар чер ортузунга кирип кээрге, амна амырай бээр бис, школа хериминге киир-ле аксывыс кеппес: "Ам-даа бурунгаар, эштер! Ам-даа тиилелгеже, ура!"

Аъттарывыс дери кеве бээрге, эзерлерни союп, аъттарывыс сигеннедип кааш, дазылгавыска хонуп алыр. Даарта тайгага барып хонар.

Ол чылын школаның чаа бажыңын ажыглалга киирген бис. Оолдар электри станциязының бажыңын туткаш база ажыглалга киирген. Оларның ажылдап турган чуруу "Сылдыс-чыгашка" үнген. А уруглар бүдүн школаны штукатурлап, транза хап, малгаштап, чугайлап, будуп, сыскып, бүгү шеверлел ажылдарын дооскан. Оон эрги столоваяны септедивис. Бистиң клазывыс мынчаар ажылдап турда, бистиң кыжын белеткеп каан ыяжывысбиле ийи аал чурттаар башкылар бажыңын өске улус күске чедир тудупкан. Ол аразында чамдык өөреникчилер тайгага токпак каккан, чамдыктары ногаа өстүрген, сигеннээн, хой кыргаан, школа септешкен — 7 чыл школазының өөреникчилери күш-ажылга ынчаар дадыктывыс. Башкывыс Н.Л.Күнчүң бисти ынчаар кижизиткен болгаш өөреткен.

Бай-Дагның 7 чыл школазының өөреникчилеринден башкы Полина Кызылаевна, бухгалтер Эренчин Херелмаа, совхоз директорлаан Каржал Доопай, кончуг малчыннар Хайың Свердов, Хорлуу Виктор болгаш оондаа өскелер үлегерлиг ажылдап чорлар. Клазывыс башкызы — Алексей (Финн) Балзаевич Аракчаа, башкыларывыс — Нарында — Соян Баадыр, Балгазында — Дирчинчап Окчаа.

Николай Лудужапович, шынап-ла, баштыг-ла башкы турган-дыр. Школавыс ынчан бичии күрүне ышкаш турган: улус ажыл-агыйының бүгү адырлары ажылдап турган, хамык продукцияны бүдүрүп, тудугну безин тудуп, кадрларны «каннап» турган. Амгы 5-6-7 класстарның уругларынга ыяш чардырып, ижин аштаттырып, аът эзертедип алырындан безин сестир-дир мен.

Анна ДАЖЫ,
ТР-ниң алдарлыг малчыны.
Эрзин, Чөөгей.

ЧАҢГЫС ААЙ КҮРҮНЕ ШЫЛГАЛДАЗЫ

Бо чылда Тыванның доозукчулары чаңгыс аай күрүне шылгалдаларынга киржир аргалыг болур. Ол шылгалдалар талазы-биле белеткел ажылдарын Тыва Республиканың Чазааның Тыванның кадрлар билии ханыладыр болгаш мергежили бедидер күрүне институду кылып чорудуп турар.

2004 чылда Тыва Республиканың школаларының доозукчуларның хөй кезии чаңгыс аай күрүне шылгалдаларын дужаар. 64 Россия Федерациязының субъектилеринден 150 хире өөредилге черлери студентилерни өөредилге черлеринче хүлээп алыр. Оларның даңзызының иштинче бо чылдан эгелеп ук экспериментиге Тыванның школалары киржири-биле хаара туттунган. Аңаа хамаарыштыр белеткел ажылдарын Тыва Республиканың Чазааның Тыванның кадрлар билии ханыладыр болгаш мергежилин бедидер күрүне институду кылып чорудуп турар.

Ук курстарга белеткенирибиле Кызыл хоорайның, Ак-Довурактың, Барыын-Хемчиктиң, Улуг-Хемниң, Бии-Хемниң, Чөөн-Хемчиктиң школаларындан ниитизи-биле 71 физика болгаш химия башкылары келген. Ол школаларның башкыларын белеткээри-биле Томскиниң Күрүне университединиң физика-математика эртемнериниң кандидады Горюнов Вячеслав Алексеевич болгаш Сибирьниң Күрүненің медицина академиязындан химия эртемнериниң кандидады Кузнецова Ольга Гавриловна тускай курстарны эрттирери-биле чалаткан турган база ол ышкаш Тыванның Күрүне университединиң башкылары ук белеткел курстарын эрттиреринге киришкен.

Тайылбыр

Чалаткан башкылар школа башкыларынга эрттирип чоруткаы чаңгыс аай күрүне шылгалдазынга хамаарыштыр тестилерниң түңнелдеринге бедик үнелелди берген. Ооң түңнелинде Кызылдың №1 ортумак школазының дээди категорияның башкызы Маныкай Владислав Николаевичиниң, Кызылдың №15 ортумак школазының дээди категорияның башкызы Багрецов Вячеслав Ильичиниң, Кызылдың № 5 ортумак школазының дээди категорияның башкызы Кузнецова Ольга Андреевнаның база 14 дугаар школаның дээди категорияның башкызы Широкова Надежда Павловнаның тестилериниң түңнелдери бедик үнелелди алган болгаш дээди категорияның башкызы деп атты бадыткааннар.

Башкыларга кылып чоруткан тест ажылдарының түңнели-биле химияның дараазында темаларынче:

— органиктиг химия (органическая химия);

— бүдүмелдерниң формулазын үндүреринің бодалдарже болгаш бот-ажылче.

База ол ышкаш физиканың дараазында Ленцтиң дүрүмүнче бүдүмелдиң хемчээлин санаарының методунче, термодинамиканың бирги дүрүмү атомнуг болгаш ядролуг физиканың элементилери деп темаларже кичээнгейни салыры чугула деп демдеглээн.

Химия болгаш физика башкыларын белеткээри-биле чоруткан курстар чедиишкинниг доозулган, ынчалза-даа чаңгыс аай күрүне шылгалдазының программазында кирген школа эртемнериниң башкыларын белеткээр курстар институттуң планында кирип турар.

Буян БУДУ.

Чазак Отчедун чугаалажып турар

ХЕМЧЕГЛЕРНИ ХҮЛЭЭП АЛГАН

Тыва Республиканың Чазааның 2003 чылда кылган ажылдарын чонга таныштырары-биле ТР-ниң Парлалга болгаш информация талазы-биле күрүне комитединиң даргазы О.С. Ширидүүге баштаткан ажылчын бөлүк февраль 11–13 хүннеринде Тес-Хем кожуунга чораан. Олар кожуун сумуларының шуптузунга четкеш, Чазактың Отчедун илеткээш, чонну сонуургадып болгаш дүвүредип турар айтырыгларга харыылааннар.

Кожуунну мурнунда турар айтырыгларны чижеглей көөрге мындыг бооп турар.

О-Шынаа суурда бир трансформатор ажыглалда кирбейн турар, ооң септелгезин чорудары негеттинип турар. База ол ышкаш ук суурда чаңгыс-ла борбак телевидение каналы көргүзүп турар, ону канчаар шиитпирлеп болурун чон даргалардан сонуургаан. Интернаттың болгаш клубтуң байдалы бергеде турар, ынчангаш ооң септелгезин кылырынга акша херек бооп турар. Хоралыг спирт садып турар «адрестер»-биле демиселди күштелдирер болза эки дээрзин чон чугаалаан.

Ү-Шынаада телефон харылзаазы, кожуун иштинге аргыжылга кылыр транспорт, участок төлээзи шагдааның ажылдаар чери болгаш чурттаар бажыңы чок бооп турар. Оон ыңай чаа клуб тударының дугайында айтырыгны каш-даа удаа салган.

Ак-Эрик суурнуң чурттакчылары кызыгаар талазы-биле айтырыгны көдүрген. Оларны чугаалап турары-биле алырга, Моол кызыгаары хүнден хүнче Тываның иштинче чылып-ла орар бооп турар. Ак-Эрик ортумак школазының капитал септелгезинге дуза херек.

«Чодураа» каттышкан күрүне бүдүрүлгезинде школа биле уруглар сады дүвүренчиг байдалда, капитал септелге негеттинип турар.

Чыргаландының школазы база-ла ындыг байдалда.

Шуурмак чону эмнелге болгаш чагырга черлеринге кожуун төвү-биле аргыжар транспортту болгаш суурга аптека пунктузун ажыдарын дилээн. Шуурмакта ыяш кылыр комплексти ажыглалга киирер дээш ажыл чоруп турар-даа болза, узамдыгып турар.

Кожуун төвүнде участок төлээзи шагдаа негеттинип турар. Самагалдайда чурттакчы чоннуң санынга хамаарыштыр алырга, сумуга чаңгыс эвес, а харын-даа ийи участок төлээлери турар ужурлуг. Самагалдайның поликлиниказы сес чыл бурунгаар өрттенип калган, ынчаарга ол эмнелге черин уруглар садында ажыткан бооп турар. Чедир туттунмайн турар уруглар садын чаа поликлиника кылдыр эде тударын кожуунну төп эмнелге ажылдакчылары дилээн.

«Самагалдай» солуннуң кол редактору шалың албайн турар, ону канчаарыл?» деп ТР-ниң Парлалга болгаш информация талазы-биле күрүне комитединиң даргазы Очур Сотнамовичиден айтырган. О.С. Ширидүү бо айтырыгны шиитпирлээрин аазаан.

Кожуун чагыргазынга болуп эрткен коллегия хуралынга Кызылдан келген ажылчын бөлүк, суму болгаш кожуун чагыргаларының ажылдакчылары чоннуң көдүрген айтырыгларын кичээнгейлиг өөренип көргеш, суму болгаш кожуун чергелиг айтырыгларны кожуун чагыргазынга сайгаргаш, хемчеглерни ажылдап кылган.

Кожуунну «Самагалдай» деп солунун чеди сумунуң чеделдирзинче доктаамал болгаш саат чок чедирерин, ажыглал чок турар электри шугумнарын болгаш Ү-Шынааның клувуңуң база Ак-Эриктиң школазының төлевилелсметалыг документилерин хайгааралга алыр кылдыр кожуун чагыргазынга дааскан.

Кожуунда өөредилге черлериниң хандырылгазын республиканың Өөредилге яамызы харыылаар, а кызыгаар айтырыын Федералдыг айыыл чок албан чериниң деңнелинге көдүрер болган.

База бир нарын айтырыг Шуурмак суурга тургустунуп келген. Чаа ажылдап келген 5 аныяк башкы сумунуң школазыбиле керээ чарып алгаш, деткимче акшазын алгаш, ажылдап турарлар. Ынчалза-даа оларның чурттап турары бажыңнарының хөлезинин болгаш норма ёзугаар алыр хөмүр-даш өртээн кымдаа төлежип бербейн турар. Коллегия хуралы бо талазы-биле хыналда чорудар комиссия тургускаш, сайгарылганы кылыр кылдыр кожуунну өөредилге килдизинге даалганы берген.

Тес-Хем чону Тыва Республиканың Чазааның, үе чеже-даа берге болза, рынок үезинде чонбиле харылзааны үспейн, сырый ажылдап турарын демдеглээш, 2003 чылда чоруткан ажылын «эки» деп үнелээн.

Салим МОНГУШ.

УТКУШТУР БАЗЫМНАР ХЕРЕК

Тыва Республиканың Парлалга бажыңынга ТР-ниң Чазак Отчедун солун болгаш парлалга ажылдакчыларынга таныштырар сорулгалыг хурал болуп эрткен. Ону ТР-ниң парлалга болгаш информация талазы-биле күрүне комитеди организастап эрттирген. Комитеттиң оралакчы даргазы В.И.Глушенковтуң илеткээн Отчедун дыңнааш, журналистер Чазактың ажылынга үнелелдерни берип, боттарының саналдарын киирген.

Протоколче кирген айтырыгларны кысказы-биле көөрге мындыг бооп турар:

парлалга салбырының сөөлгү 3 чыл иштинде акшаландырыышкыны болгаш шалыңы эвээш, ооң уламындан аныяк специалистер ажылдап келбейн турар, ынчангаш солун, сеткүүл болгаш ном үндүрер черлерде ажылдакчыларның шалыңын өстүрер херек;

редакцияларның, ылаңгыя «Тыва Республика» солуннуң материал-техниктиг баазазын экижидери негеттинип турар, бо талазы-биле ТР-ниң Чазаа дузаны кадар боор, үге дээрге журналистер бистиң Чазактың база бир даныр чөленгиижи бооп турар, ынчангаш кайы-даа тала бот-боттарынче уткуштур базымнарны кылыр ужурлуг;

республика иштинде кемхерек үүлгедиишкиннерин чавырылдырар талазы-биле тодаргай кылдыныгларны кылыр болза эки.

Хуралга олурганнарның көвей кезии Чазактың 2003 чылда чоруткан ажылын «ортумак» деп үнелээн.

Бистиң корр.

Шагаага уткуштур

ЫЯШ ХАЛАПТЫҢ МЕЧИ ЧЫЛЫ

Чөөн чүк улустарының Шагаазы шагда-ла тывылган. Чаа чыл байырлалы болур Шагааның баштайгы тывылган черлери— Моол, Төп Азия чурттары. Аянчорукчу Марко Поло XIII векте моолдарның 700 чыл бурунгаар Шагааны байырлап турганының дугайында бижээн. Ол Шагаа амгы байырлап турар Шагаавыска дөмей:кадак солчур, саң салыр, амыр-мендизин айтыржыр, шайлаар, ооң соонда оюнтоглааже кириптер—хүреш, баг кагары, кажык адары, чуңгулаары, шыдыраалаары, тывызыктажыры... Моолдар Сарыг шажынның Ак ай шагаазын XIII чүс чылда хүлээп алгаш, ламабашкылар чыл, ай санаашкынын кылып, чаа календарь тургузуп эгелээниниң соонда, Шагаа байырлалын чазын байырлап эрттирер апарган.

Бурят эртемден Доржи Баизаров :«Моол ламалар Шагаа байырлалының мурнунда каш хонуктарның иштинде хүрээлерге бүдээл бүдүп, судурлар номчуп, чаа чылда үнүш-дүжүт элбек, мал-маган хүр, кижилер тура-соруктуг, хей-аъттыг, дайын-чаа чок чыл болуп, буддизм өртемчейге бодарап-ла турар болзун деп йөрээл кылыр турган» деп бижип турар.Шагааның эгезинде-даа, үезинде-даа хам хамнадып, аза-четкер-биле чугаалажыр деп чүвени ол айытпаан.

Ам үнер Чаа чылды уткуп, эрги чылды үдеп турар болганда, хамның, ламаның эргезин казаан эвес, а оларның кайызы-даа кара күштер-биле демисежир болганда, оран-делегейни арыглап, Чаа чылда болур хай-бачыттарны баш удур чайладып, бойдуска болур, кижилерге, дириг амытаннарга таваржыр багай чүүлдерни узуткап, Шагаа үезинде ламалар бүдээл кылып, а хамнар алгыштарын, арыглаашкынны кылза ажырбас болгу дег.

Үнүп турар Мечи чылында чаъс-чаашкын, хар эвээш дүжер, чайы изиг, кыжы соок, үнүш-дүжүт ындыг-ла элбек эвес болур. Удаа-дараа чер шимчээшкиннери болгулаар.Үнүп орар Мечи чылында чер-делегейге көстүп көрбээн хай-бачыттар, өлүм-чидим, хат-шуурган, диргелиишкиннер көвүдээр.

Мечи демдектиг (23.07—22.08 аразында төрүттүнгеннерден) эр кижи— угаанныг, шынчы сөстүг, чымчак сеткилдиг, херээженнерге ынак,а кыс кижи— ак сеткилдиг, томаанныг, узун назылыг, шынчы, байырлаарынга ынак, баштайгы ынакшылынга бердинген болур. Ынчалза-даа олар улуургаар сеткилдиг, даргалаарынга сундулуг, багай чаңчылдарын шүгүмчүлээрге, хүлээп албас, хөй чугааланыр, белек алырынга ынак. Мечи чылдыглар бодундан дөрт хар биче Күске чылдыглар-биле болгаш бодундан сес хар биче Улу чылдыг кижилер-биле өг-бүле тудар болза, эң-не аасскежиктиг, найыралдыг өг-бүле болур.Олар Пар чылдыглар-биле чурттаваза эки. Мечи демдектиглер артист, менеджер, хирург, шериг албанныг, журналист эртем шилип алза эки. Бо чылда тараажылар, малчыннар суг-суггат, сиген-доозунга эки белеткенмес болза, чыл берге болуру чугаажок. Мечи чылдыглар довурак олутка олурза— эки, а от олутка орза— кончуг багай, 61-леп турар улустуң чылы отка эртсе—ол чылды чурттап эртери берге, лама-башкыларга домнатпас болза хоржок.

Сарбашкын чылдыг кыс Аңгырак биле Баазаң деп ийи шолбаннарлыг, Шагар-Ээремчик дээр сылдыстыг. Бо чылда төрүттүнген кыстарның аажычаңы оожум, топтуг-томаанныгдаа болза, эр кижизиг, дошкундоңгун, негелделиг, эр кижилерни чагырыксаар, улуг албандужаалдыг ашактыг болуксаар. Чамдыктары өде-чара болур, ынчалза-даа хай-халапка бо-ла таваржы бээр. Дугуржулга кылып, душкан-на кижизин ядарадып каар. Бодун бодаар болганындан бажынга халдаар хай-бачыттарны боду дилеп чорааш, чедип алыр. Күске, Ыт, Аът, Улу чылдыг ашакка барып алза, аас-кежиктиг, тамчыктыг чурттаар, өске чылдыг ашактар-биле чурттаваза эки. Арга-эзимниң, аң-меңниң өңү дег, эрээн шокар эртине эдилексээр. Мал-маган азыраза, таарымчалыг, байыыр.

Сарбашкын чылдыг оол олут орбас, чыдын чытпас, шимчегир, ажылгыр, тура-соруктуг. Оруунга таварышкан шаптыктарга торулбас, илдикпес. Аажычаңы дошкун, шириин, ынчалза-даа бодунуң бажынче суг кудуп, бачытка бо-ла таваржы бээр. Бодунуң бодалын,ишти-хөңнүн улуска ажытпас, хаалчак, өскелерни үнелевес, хүндүлевес болгулаар.

Өске чылдарда төрүттүнген улус кончуг кичээнгейлиг болза эки, үге дизе Сарбашкын шимчегир болганындан кижи бүрүзүнүң үрээ сиилеңейнип, кижини эки-даа-багай-даа үвеже албадап, үткүдүп чоруур. Оран-таңдызынга, үнген үнүжүнге, хая-дажынга тейлеп, чалбарып чорза эки.

Бо үнүп олурар Ыяш халаптың Мечи чылында аргалыг болза, ыяш кеспес, турбас, сыкпас, өрттедип хуюктавас, ыяш дагыдып алза, кончуг эки. Бо чылын чурттар аразынга чидиг чөрүлдээлер, чажыт согуглар таваржыр. Чурт баштыңчылары сандай, ширээ хунаажыр.Бо чорук күзүн барып оожургаар. Сарбашкын чылдыглар удур келген кандыг-даа бергелерни ажып эрткеш, быжыг туруштарны чаалап алыр.

Кандыг-бир кижини алдар-ат чок кылыр, албан-дужаалындан дүжүртүксезиңзе, Сарбашкын чылдыгларны чалап ал, күзелиң бүдер. Сарбашкынга чырык черге эрге-дужаалдыгларга чагыртыр деп үве ховар таваржыр. Сарбашкын кончуг үүлгедикчи амытан болганда, ону эргечагырга бажынга үр олуртпас ийикпе азы шуут олуртпаза эки.Сарбашкын чылдыгларның эң эки үези— август айдан ыңай болур.

Тыва чонум! Бо үнүп келген ыяш халаптың Мечи чылы чежемейниң-даа кадыг болза, ундараваңар! Улуг арт-сын, таңды кырынче үнүп, лама-башкыларга кирип, хай-бачыдыңарны, хирчамыңарны арыгладып ап чоруңар.Чүдүүрү, чүдүлге артык эвес, ында бир-ле эки үве бар. Силерниң амыдыралыңар — боттарыңарның холуңарда, хейаъдыңарны көдүрүңер!

Мадон МОНГУШ.

Кызыл кожуун.

ТАРААЛАҢ ЧЫЛ БОЛУР

Тыва чонувус кандыг дазылдардан өзүп-көвүдеп, өгбелеривис кандыг езу-чурум, чаагай чаңчылдарлыг чораанын утпайн өөренип ап чорза, артык эвес деп бодаар мен.

Ак баштыг хүндүлүг хоочуннарывыстың чагыг-сөзүн эки дыңназывысса, Мечи чылында эки талазынче хөй-хөй өскерлиишкиннер болур. Үнүп олурар чыл тараалаң, ынчангаш эки кызып ажылдаар болзувусса, тараа-быдаа элбек болур, аржаннаарынга база таарымчалыг чыл.

Чонум аразынга чорааш, кайы-даа сумуларга баар-дыр мен. Узун назылыг кырганнар бир үве чугаалаар болза, кончуг кичээнгейлиг дыңнап ап чоруур мен. Шаанда Шагаада кезек аалдарның улустары хам-даа, лама-даа кижини хооп алгаш, аъш-чеминиң үстүн белеткеп, үү-хөөнү аажок айтырып ап чораан дээр. Чорумал орук кижизи аалдар чанындан эртип чорда, хам кижи алганган, йөрээл салган олурар, дараазында аалдарда лама кижи судурун, номун номчаан, коңгазын чайып олурар боор дээр чораан. Орук кижизи аъдындан албан дүшкеш, чүдүп тейлээш, элээн ырай бергеш, аъттаныр чораан. Хам кижи алганып, чажыын чажып, «үнген чыл тараалаң, тодуг-догаа болзун» деп сүдүн чалараар.

«Шагаада хам кижи дүңгүр эдиспес» деп чугаа черле дыңнаваан мен. Ол бодал-биле черле чөпшээрежип шыдавас мен. Боттарывыстың чүдүлгевисти бактап бижииринiң мурнунда, эки боданып алгаш, бижизе эки боор. Чүдүлгевисти хүндүлевес болзувусса, боттарывысты хүндүлевейн турарывыс ол. Чонум мурнундан Мечи чылы бүгүдеге сүт дег ак, буянныг болурун, ажыл-херек чогунгур болзун деп күзеп артым.

Людмила ОЮН.

ЧАА ТУДУГЛАР ЧАЛАП ТУР

• Тыва Республиканың Чазаа Республикага тудуг ажылдары күүседир талазы-биле ажык конкурсту чарлап тур •

Конкурстуң организакчызы: Тыва Республиканың капитал тудуг эргелели. Адрези: 667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 76. Кабинет 1а. Телефон: 3-24-04.

Конкурсту эрттирер чери болгаш хүнү:

2004 чылдың апрель 12-де 14.00 шакта Кызыл хоорайның Чүлдүм кудумчузунуң 18 бажыңынга. Ийиги каътка болур.

Конкурска киирген тудуглар:

Кызыл хоорайда кондитер фабриказы: даштыкы четкилерниң тудуглары, иштики өрткамгалал сигнализациязы, чаагайжыдылга.

— смета езугаар өртээ — 18,811 млн.рубль.

— тудар хуусаазы 2004 чылдың апрель-май.

Дериг-херекселдер-биле хандырары:

— смета езугаар өртээ — 92,5 млн.рубль.

— хандырар хуусаазы: 2004 чылдың май-июнь.

Кунгуртуг суурга ийи квартиралыг чурталга бажыңының тудуу:

— смета езугаар өртээ — 1,0 млн.рубль.

— тудар хуусаазы: 2004 чылдың апрельде эгелээш, 2004 чылдың сентябрьда доозар.

Адыр-Кежиг суурда факторияның тудуу:

— смета езугаар өртээ — 1,47 млн.рубль.

— тудар хуусаазы: 2004 чылдың майда эгелээш, 2004 чылдың ноябрьда доозар.

Сыстыг-Хем суурда дизельдиг электри станциязын чаартып кылыр:

— смета езугаар өртээ — 760,0 муң рубль.

— тудар хуусаазы 2004 чылдың майда эгелээш, 2004 чылдың сентябрьда доозар.

Каа-Хем кожууннуң Дерзиг-Аксы суурда психоневрологтуг бажың-интернаттың тудуу:

— смета езугаар өртээ — 24,5 млн.рубль.

— тудар хуусаазы: 2004 чылдың апрельде эгелээш, 2005 чылдың декабрьда доозар.

Кызыл хоорайда перинаталдыг төптүң немелде тудуу:

— смета езугаар өртээ — 7,0 млн.рубль.

— тудар хуусаазы: 2004 чылдың апрельде эгелээш, 2005 чылдың декабрьда доозар.

Кызыл хоорайда уруглар эмнээр төптү чаартып кылыры, (дериг-херекселдер-биле хандырары):

— смета езугаар өртээ — 912,0 муң рубль.

— хандырарының үези: 2004 чылдың апрельден 2004 чылдың июньга чедир.

Кызыл хоорайда спорт комплексти чаартыры:

— смета езугаар өртээ — 3,5 млн.рубль.

— тудар хуусаазы: 2004 чылдың майда эгелээш, 2004 чылдың июльда доозар.

Кызыл хоорайда "Хүреш" стадионун чаартып кылыры:

— смета езугаар өртээ — 3,5 млн.рубль.

— тудар хуусаазы: 2004 чылдың майда эгелээш, 2004 чылдың июльда доозар.

Ак-Довурак хоорайда уругларның уран чүүл школазының тудуу (шылгараңгай уруглар школазының салбырының тудуун доозары):

— смета езугаар өртээ — 10,5 млн.рубль.

— тудар хуусаазы: 2004 чылдың апрельде эгелээш, 2004 чылдың декабрьда доозар.

Кызыл хоорайда республиканың хөгжүм-шии театрының техниктиг чырык хандырылгазын чаартып кылыры (монтаж дериг-херекселдери болгаш хандырары):

— смета езугаар өртээ — 3,5 млн.рубль.

— хандырар хуусаазы: 2004 чылдың апрельде эгелээш, 2004 чылдың декабрьда доозар.

Республиканың чурт-шинчилел музейи (фонтан, чаагайжыдылга):

— смета езугаар өртээ — 10,5 млн.рубль.

— тудар хуусаазы: 2004 чылдың апрельде эгелээш, 2004 чылдың июньда доозар.

Кызыл хоорайда "Тыванның күрүне университеди" күрүнениң дээди профессионал өөредилге албан черин чаартып кылыры:

— смета езугаар өртээ — 26,0 млн.рубль.

— тудар хуусаазы: 2004 чылдың апрельде эгелээш, 2004 чылдың декабрьда доозар.

Ак-Довурак хоорайда суг чыылдырар суг дамчыдылгазының тудуу:

— смета езугаар өртээ — 30,0 млн.рубль.

— тудар хуусаазы: 2004 чылдың майда эгелээш, 2005 чылдың мартта доозар.

Кызыл хоорайда "Тыванның машина тудуушкун заводу" күрүнениң каттышкан бүдүрүлгезиниң пластмасс кылыр цегиниң техниктиг хандырылгазын доозар (дериг-херекселдер-биле хандырар):

— смета езугаар өртээ — 3,0 млн.рубль.

— хандырарының хуусаазы — 2004 чылдың апрель-май.

Чадаана хоорайда өг дериг-херекселдерин кылыр "Юрта" күрүнениң каттышкан бүдүрүлгезин чаартып кылыры:

— смета езугаар өртээ — 28,0 млн.рубль.

— тудар хуусаазы: 2004 чылдың апрельде эгелээш, 2004 чылдың декабрьда доозар.

Кызыл хоорайда аэровокзал комплекизиниң тудуу (фонтан, чаагайжыдылга):

— смета езугаар өртээ — 7,0 млн.рубль.

— тудар хуусаазы: 2004 чылдың апрельде эгелээш, 2004 чылдың июньда доозар.

Кызыл хоорайда туберкулезка удур диспансер (дериг-херекселдер-биле хандырары):

— смета езугаар өртээ — 750,0 муң рубль.

— хандырар хуусаазы: 2004 чылдың май-июнь.

КОНКУРСТУҢ КИРЖИКЧИЛЕРИНГЕ НЕГЕЛДЕЛЕР:

— чогуур ажылдарны кылырынга чөпшээрелдиг болуру;

— бүгү деңнелдерниң бюджеттеринге болгаш бюджеттен дашкаар черлерге үндүрүг өрези чок болуру;

— тудуг баазалыг база бедик мергежилдиг кадрларлыг болуру.

Конкурс документилерин чогуур документилерни дужааган болгаш конкурс документилери дээш төлевирни кылган соонда ооң организакчызындан ап болур. Конкурс документилери дээш 1000 рубльди төлээр.

Алыр чери: Тыва Республиканың Чазааның капитал тудуг эргелели.

ИНН 17010334970 КПП 1701011001 БИК 041304735

Рас.Счет 40602810500000000070 Кор/счет 30101810500000000735

ОАО АБ "Народный банк" г.Кызыл, за участие в конкурсе.

ЧАГЫГ БЭЭРИНИҢ ХУУСААЗЫ: февраль 17-ден апрель 11-ге, 16.00 шакка чедир. Чагыгларны хүлээп алыр адрези: 667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 76, кабинет 1а, Тыва Республиканың Чазааның капитал тудуг эргелели, тел: 3-24-04.

Күрүне керээзин чарарының хуусаазы: конкурс комиссиязының протоколун бадылаан соонда 20 хүн иштинде.

"ШЫН" СОЛУННУ ДАМЧЫШТЫР

Бистиң ыраажы,кежээ, арыг-силиг акывыс, оглувус **Марат Төмүр-оолович МОНГУШ** 35 харлап чорааш, айыыл-халапка таварышкаш мөчээн.

Бистиң ажыг-шүжүүвүстү үлежип, материалдыг болгаш моральдыг дузаламчыны көргүскени дээш Өвүр кожууннуң бүгү чонунга, кожууннуң культура килдизиниң, Хандагайты суму чагыргазының, дузаламчы көргүскен коллективтеринге, төрелдеривиске, ооң эң-не эргим чаңгысклассчылары, эш-өөрүнге, ырак Мөңгүн-Тайгадан келген кудаларывыска, күдээвис Орлан Мандарааевич Салчакка, Чадаанадан келген төрелдеривис Артыш, Алдынкыс Доржуларга, Намчал Дүктеновнага, Сумуяа Биче-ооловичиге, Вячеслав Бадыевичиге, Кызылдан Даржай Виктор Киим-ооловичиге, Айлаң, Галина Севээновналарга, Өвүрден күдээвис Тюлюш Степан Кенденовичиге, Олег, Светлана Самбууларга четтиргенивисти "Шын" солунну дамчыштыр илереттивис.

Авазы болгаш дуңмаларындан.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязы Кызыл кожууннуң девискээр соңгулда комиссиязының даргазы Маадыр Үрүлеевич Шывыкка ооң акызы

Даваажап Үрүлеевич ШЫВЫКТЫҢ

мөчээни-биле ханы кажыыдалды илередип тур.

БИСТИҢ БААЗАДА

Шоодай чигирниң өртээ 825 рубль, дээди болгаш бирги сорттуң Алтайның, Минусинскиниң далганнары бар, өртээн чиигеткен (мөөңү-биле садып алырларга чиигелделиг), крупаны, Алтайның макарон кылыгларын, печеньелерни, карамель, шоколад конфеталарны, үнүш үзүн, кургаг сүттү, дагаа чуургаларын эң чиик өртек-биле садып турар бис.

Адрези: Загородный переулок, "Эхнатон" бааза, склад 3, телефону: 5-38-40.

Найысылал Кызылга 2004 чылдың ШАГААЗЫН эрттирер хемчеглер ПЛАНЫ

Февраль 19-та

9.00 шакта — Боодалга маргылдаазы. РОСТО тир.

13.00 шакта — Национал оюннар конкурузу. Республиканың К.Чуковский аттыг уруглар библиотеказы.

14.00 шакта — "Экии, масленица" деп байырлал. Правобережная кудумчузунга.

Февраль 20-де

9.00 шакта — Боодалга маргылдаазы уламчылаар. РОСТО тир.

9.00 шакта — Кызыл хоорайның ортумак өөредилге черлериниң аразынга волейбол маргылдаазы. Медицина болгаш автоорук училищелериниң спорт залдарынга.

10.00 шакта — Национал аъш-чемниң болгаш чоннуң ус-шевер кылыгларының республика делгелгези. Улусчу чогаадылга бажыңы.

10.00 шакта — Өөреникчилерниң "Шагаа — 2004" байырлалы. Республиканың уран чүүл школазы.

13.00 шакта — "Шагаа — 2004"-ке тураскааткан национал оюннар конкурузу. Беседалар, практиктиг кичээлдер. Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейи.

13.00 — 17.00 шакта — Концерт, оюннар, конкурстар. А.Чыргал-оол аттыг уран чүүл училищезинге.

17.00 шакта — Шагаага тураскааткан концерт. Улусчу чогаадылга бажыңынга.

17.00 шакта — Байырлалдың концерти Тыванның күрүне филармониязынга.

12.00, 15.00, 18.00 шактарда — "Цэчэнлинг" хүрээзинге мөргүл номчулгазы болгаш езулалдар эрттирер.

12.00, 15.00, 18.00 шактарда — "Ганданпунцоглинг" Дхарма төпке мөргүл номчулгазы болгаш езулалдар эрттирер.

12.00, 15.00, 18.00 шактарда — "Ташипенделинг" хүрээге мөргүл номчулгазы болгаш езулалдар эрттирер.

19.00 — 21.00 шакта — "Енисей" Культура бажыңынга мөргүл номчулгазы.

19.00 — 21.00 шакта — "Строитель" Культура бажыңынга мөргүл номчулгазы.

19.00 — 21.00 шакта — Солаан Базыр-оол аттыг Культура бажыңынга мөргүл номчулгазы.

19.00 — 5.00 шакта — В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрынга мөргүл номчулгазы.

Февраль 21-де

5.00 шак 49 минутада — Ай календарын езугаар Шагааны — Чаа чылды уткууру. Енисейниң адырынга.

6.00 шакта — "Саң" салырының езулалы. "Цэчэнлинг" хүрээзи.

6.00 шакта — "Саң" салырының езулалы. "Ганданпунцоглинг" Дхарма төп.

6.00 шакта — "Саң" салырының езулалы. "Ташипенделинг" хүрээ.

9.00 шакта — Кызылдың ортумак өөредилге черлериниң аразынга волейбол маргылдаазы уламчылаар. Медицина болгаш автоорук училищелериниң спорт залдарынга.

10.00 шакта — Хүрешке команда бирги чери дээш маргылдаа. "Херел" спорт залынга.

11.00 шакта — "Шагаа — 2004"-ке тураскааткан культура-спорт хемчеглери:

— улуг улус аразынга шыдыраа маргылдаазы;

— эр улус аразынга армрестлинг маргылдаазы, 12.00 шакта;

— эң чараш национал хеп дээш конкурс, 12.00 шакта;

— 100 болгаш 500 метрге элээдилер аразынга хаак маргылдаазы, 13.00 шакта.

11.00 шакта — Арат шөлүнге армрестлинг маргылдаазы.

11.00 шакта — Арат шөлүнге сыдым шалбадаарынга маргылдаа.

11.00 шакта — Арат шөлүнге канат тыртарынга маргылдаа.

11.00 шакта — Хөй-ниитиниң чемненилге черлериниң үнүүшкүннүг садыглаашкыны.

12.00 шакта — Байырлалдың театржыткан көргүзүү. Арат шөлүнге.

12.30 шакта — ТР-ниң Камбы-ламазының Шагаа-биле чаагай күзээшкиннери.

12.00 шакта — Бичии-хоккейге республика маргылдаазы. "Совет Тыванның 5 чылы" стадион.

13.00 шакта — Хүрешке бирги чер дээш маргылдаа. "Херел" спорт залынга.

14.00 шакта — Коньки спортунга республика маргылдаазы. "Совет Тыванның 5 чылы" стадион.

15.00 шакта — Национал аъш-чем болгаш оюннар конкурузу. В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрынга.

17.00 шакта — Байырлал концерти. В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрынга.

18.00 шакта — ТКУ-га болгаш ортумак өөредилге черлеринге культура-массалыг хемчеглер. ТКУ-нуң, ортумак өөредилге черлериниң ниити чурталга бажыңнарынга.

Февраль 22-де

9.00 шакта — Кызылдың ортумак өөредилге чериниң аразынга волейбол маргылдаазы уламчылаар. Медицина болгаш автоорук училищелериниң спорт залынга.

10.00 шакта — Хостуг хүрешке маргылдааның ажыдыышкыны. "Херел" спорт залынга.

11.00 шакта — Хоочуннар бажыңынга, уругларның реабилитация төвүнге ачы-буян хемчеглери.

Кызылдың микрорайоннарынга спорт-массалыг хемчеглер:

12.00 шакта — "Правобережный" микрорайонга; **13.00 шакта** — "Востокка"; **14.00 шакта** — "Башня"; **15.00 шакта** — "Южный" микрорайонга.

14.00 шакта — "Сүмбер-Уула" ыдыктыг дагның кужу" деп театржыткан көргүзүг. Улусчу чогаадылга бажыңы.

Февраль 23-те

10.00 шакта — Хостуг хүрешке республика маргылдаазы уламчылаар. "Херел" спорт залынга.

ШЫН

e-mail:shyn@tuva.ru Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

ТҮРГҮЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа. Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнуң оралакчылары —1-19-87, 1-40-77, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91. **КИЛДИСТЕР:** ниитилел-политиктиг килдис—1-18-10, культура, өөредилге —1-03-88, чагаа —1-03-87, кедээ ажыл-агый, үлетпүр килдистери—1-17-09.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.

Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.

Тираж 9115. Чагыг 23.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 Б ОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлужудулгазының чорудулгазынга контроль болгаш бүрүткелиниң Тыва девискээр эргелелинге бүрүткеттинген.

Бүрүткеттирген дугаары — Т-00007. Индекс 10002; 10003. ТР-ниң парлалга болгаш информация күркомитединиң типографиязынга парлаан. (Кызыл, Щетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.